

İSTANBUL'DA KİTAP TİCARETİ VE SAHAFLAR

İSMAİL E. ERÜNSAL*

İstanbul'un fethini müteakip halkın ihtiyaçlarını karşılamak için şehirde iskân edilen sanat ve ticaret erbabının arasında sahafların olup olmadıklarını bilmiyoruz. Şehrin iskânının ilk dönemlerinde sahafların ne satacak kitap ne de bu kitaplara müşteri bulmaları kolay olurdu. Bu yüzden İstanbul'daki sahaflığın tarihi, şehrin imar ve iskânıyla ilmî müesseselerin teşekkülüne paralel bir seyir izlemiştir.

Bilindiği gibi İstanbul'un fethiyle Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. II. Mehmed (1451-1481) kurmak istediği cihanşümül bir imparatorluğun idari merkezi olacak olan İstanbul'u aynı zamanda bir kültür merkezi hâline getirmek istediğinden, fetihten kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa faaliyetine girişir. Fatih'in Türkçe vakıfnamesinde bu imar faaliyeti "büyük cihat" olarak adlandırılmaktadır.¹ Daha fetihten önce "ölü bir imparatorluğun ölü merkezi" hâline gelmiş olan İstanbul, fetih sırasında Fatih'in, üç günlük yağma süresini, şehrin zarara uğramasına mani olmak için birinci günün akşamı sona erdirmiş olmasına rağmen belli bir ölçüde tahribe uğramıştı.² Bu yüzden ilk iş olarak surların tamir edildiği, şehrin yeniden iskânının ele alındığı ve şehirde mevcut bazı mabetlerin bazı değişikliklerle cami ve medreseye çevrildiği görülmektedir.³ Devrin kaynakları şehrin imarı ve özellikle iskânı konusunda tafsilatlı bilgi verirler.

Fetihden sonra kurulan ilk kültür müesseseleri hakkında da kaynaklarda bazı bilgilere rastlanılmaktadır: Pantokrator Manastırı'nın üst katındaki papaz odalarında Zeyrek Medresesi kurulur ve daha sonra Ayasofya'da da tedris başlar. Semaniye Medreseleri kurulana kadar öğretimin kiliselerden çevrilmiş cami ve medreselerde sürdürüldüğü görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmak istediği külliye, inşasına başlandıktan ancak sekiz yıl sonra, Aralık 1470'te tamamlanabildi. Diğer devlet adamlarının da Fatih'in yolunda giderek Divanyolu'ndan Edirnekapı'ya kadar uzanan güzergâhın üstünde ve yakınında kurdukları öğretim kurumlarıyla öğretim ve eğitim sisteminin altyapısı oluşturuldu ve tedris faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir bölge teşekkül etti.⁴ Bu süreç sonunda da sahafların faaliyet gösterebilecekleri bir alan oluştu. XVI. asırda sahaflık faaliyetleri de bu güzergâhın önemli iki noktasında; Kapalıçarşı'nın bulunduğu Beyazıt ve Fatih'te yoğunlaştı.

Fatih Sultan Mehmed tesis ettiği vakıflara gelir kaynağı oluşturmak ve ticari hayatı geliştirmek gayesiyle Mahmutpaşa ile Beyazıt arasında, kaynaklarda "Bezzazistan" ve "Bedesten" şeklinde anılan bir çarşı kompleksi inşa ettirdi.⁵ Bedestenin içinde "sandık" ve "zaviye" denilen dükkânlar bulunmaktaydı. Dört kapısı yönünde ise çeşitli esnaf mensuplarının faaliyet gösterdikleri dükkânlardan oluşan çarşılar vardı. Bedestenin içindeki sandık ve zaviyelerden birkaçı sahaflara tahsis edilmişti.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 "... ve sekiz yüz altmış yedi senesinde... cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere mürâcaat ve bu kitâb-ı müstetâbda bast u tafsil olunan hayrâta azîmet...". *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1938 faksimile, s. 37.

2 Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 1968-1969, sy. 23-24, s. 251, 253.

3 Ş. Tekindağ, "İstanbul [Şehrin İmar ve İskânı]", *İA*, V/2, s. 1205; *Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 36. Ayrıca bkz. Speros Vryonis, "Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul", *The Ottoman City and Its Parts, Urban Structure and Social Order*, haz. Irene A. Bierman ve Rifa'at A. Abou-El-Haj, New York 1991, s. 30-37.

4 Maurice Cerasi, *The Istanbul Divanyolu*, Würzburg 2004, s. 80-82; bu kitabın Türkçesi için bkz. *Divanyolu*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006.

5 Halil İnalçık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *The International Journal of Turkish Studies*, 1980, c. 1, s. 4-5; Süleyman Kırmıtaç, "Belgelerin ve Seyyahların Işığında İstanbul'un Eski Bedesteni", *Arkeoloji ve Sanat*, 2007, sy. 126, s. 99-110.

Erken Döneme Ait İlk Kayıtlar

Bugün “Kapalıçarşı” diye adlandırdığımız bu komplekste mevcut sahaf esnafıyla ilgili en eski kayıtlar Aralık 1519 tarihine aittir.⁶ Ayasofya Evkafı'nın gelirlerini tespit maksadıyla yangından sonra, Bedesten'de yapılan tamiratı takiben buradaki kiracıları ve verdikleri kiraları tespit için düzenlenmiş bir defterde Bezzazistan'da 140 sandık⁷ ve 20 zaviye⁸ mevcut olduğu ve iki sandıktan birinin Sahaf Edîbî, diğerinin de Sahaf Alaaddin'in, bir zaviyenin de Sahaf Hüsam'ın, tasarrufunda bulunduğu belirtilir.⁹ Edîbî ve Alaaddin aylık 40, Hüsam ise 25 akçe kira vermektedir. Diğer bir zaviyenin kiracısı ile ilgili olarak şöyle bir kayıt vardır:¹⁰

Zâviye

Hacı Üveys

20 Akçe

Asıl: 3 akçe

Ziyâde: 17 akçe

[Kaydın kenarında] Zâviye-i mezbûreyi sâbıkan Keşfî nâm kimesne ayda üç akçe icareye tutup kendüsi âhara ayda on beş akçe icâreye virürmiş. Hâliyâ Hacı Üveys ayda yigirmi akçeye kabul itdüğü sebebden ana virildi.

Bu kayıta bahsedilen kişi, büyük bir ihtimalle, Kanunî döneminin ünlü şairlerinden Keşfî idi ve bu dükkânı sahaflık yapmak için kiralamıştı. Öyle anlaşılıyor ki bazı sebeplerden dolayı Keşfî sahaflık mesleğini sürdürememiş ve dükkânı başkalarına kiralayarak para kazanma yolunu tercih etmişti.

Bu kayıtlara göre tahririn yapıldığı tarihte bedestenin içinde sadece üç veya dört sahaf dükkânı vardır. Bu kadar az sayıdaki sahaf dükkânı Bedesten'in

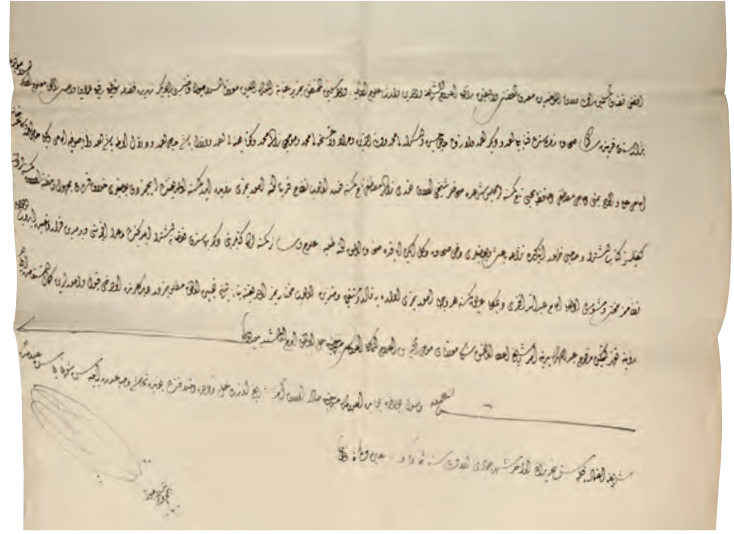
6 Osmanlılarda tespit edebildiğimiz bir sahaf ile ilgili en eski kayıt ise II. Bayezid dönemine ait bir *İn'âmât Defteri*'nde bulunmaktadır. Bu defterdeki 4 [Ramaza]n 909 (20 Şubat 1504) tarihli bir kayıta sahaf Sofî'ye sultan tarafından 2.000 akçe ihstanda bulunulduğu belirtilmektedir (bkz. *Defter-i İn'âmât ve Tasaddukat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. 70, s. 38).

7 *Sandık* tabiri, belgede dolap yerine kullanılmaktadır. *Dolap*, Bedesten'de dükkân yerine kullanılan bir tabirdir. Etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğu için bu tür dükkânlar “dolap” diye adlandırılmışlardır (bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Degimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1946, c. 1, s. 471).

8 *Zaviye*, belgede çarşıdaki sokakların köşesinde bulunan muhtemelen diğerlerinden küçük olan dolaplar için kullanılan bir tabirdir. Bu gibi yerlerin kiralalarının dolapların kirasının yarısı kadar olması ve bir kısmının da boş bulunması pek tercih edilmediklerini göstermektedir.

9 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O. 64, s. 3b-4a.

10 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O. 64, s. 4b.

1- İstanbul kadısına ölen Sahafklar şeyhinin yerine seçimle belirlenen İmam Abdullah Efendi'nin atandığına dair 24 Kasım 1764 tarihli Sadrazam buyruldu (BOA, C.BLD, nr. 146/7269)

içindeki dolapların canlı bir tasvirini veren Hans Dernschwam'ın dikkatini çekmemiş olmalıdır ki Dernschwam, burada bulunan sahafklarla ilgili bir şey söylemez.¹¹ Fakat sahafkların faaliyetleri dikkate alınacak bir seviyeye ulaşmış olmalıdır ki *Fatih Kanunnâmesi*'nde şu şekilde bir maddeye konu olmuşlardır: “Ve dahi mücellidlerin işi gâyet eyü ola ve sahhâflar satduğı kitabı onun on birden ziyâdeye satmayalar.”¹²

Aynı düzenlemenin tadil edilmiş bir şeklinin Kanunî Sultan Süleyman döneminde hazırlanan kanunnamenin I. Ahmed döneminde (1603-1617) istinsah edilmiş nüshasına şöyle yansıdığını görüyoruz: “Ve mücellidlerin dahi işi gözlene; cild için alacak akçeden harçların ve emeklerin gözleyüp bir miktar nafaka kendüler için konulduktan sonra ziyâde tecavüz etmeyeler. Ve sahhâflar gözlene; satdıkları kitapda onun on birden tecâvüz etmeyeler; ederler ise haklarından geline.”¹³

Yukarıda zikri geçen 926 (1519) tarihli Ayasofya Evkafı'na dair mukataa defterinden öğrendiğimize göre sayımın yapıldığı bu tarihte Bedesten'in dışında da dükkânlar bulunmaktaydı ve bunlardan sahafklara tahsis edilmiş hiçbir dükkân mevcut değildi. Bundan dolayı Kapalıçarşı'nın ilk dönemlerinde, daima tekrarlandığı gibi, bir sahafklar çarşısı olduğunu söylemek mübalağalı olur.

11 Çarşıdaki dolapların tasviri için bkz. Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara 1992, s. 150-151.

12 Yunus Koç, “La Fixation par Ecrit des Lois Ottomanes et le Role des Codes de Lois, Etude Accompagnée de l'Édition du Manuscrit de Munich (XVe-XVIIe siècles)”, doktora tezi, Université de Paris I, 1997, s. 235.

13 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, c. 4, s. 326.

2- Kitaplar (d'Ohsson)

Birkaç sahafın Bedesten içindeki altın, gümüş ve kıymetli taşlar satan bölgeye yerleştirilmiş olmaları da dikkat çekici bir husustur.¹⁴ Diğer taraftan aynı defterde belirtildiğine göre Bedesten dışındaki dükkânların bir kısmı mücellitlere tahsis edilmişti. Defterdeki bu bölümün başlığının da “Cild Zanaatkârları” olduğunu görüyoruz. Mücellitlere ayrılan bölümden anladığımıza göre bu tarihte çarşıda “bab” olarak adlandırılan 42 mücellit dükkânı olup bunun yedisi boştur.¹⁵ Sahafların mücellitler gibi müstakil bir çarşıya sahip olmaları herhâlde daha sonraki tarihlerde gerçekleşmiştir. İstanbul’da da ilk dönemlerde, Bursa ve Edirne’de olduğu gibi, sahaf sayısı mücellit sayısına göre oldukça azdır. Sahaflarda yeterli sayıda kitap bulunmaması ve mevcut kitapların fiyatlarının da yüksek oluşu medrese talebelerini okuyacakları kitapları istinsah/kopya etme yoluyla elde etmeye sevk ediyor ve bu da mücellitlerin faaliyet alanlarını genişletiyordu. Ayrıca bu dönemde mücellitler, Bursa ve Edirne’de olduğu gibi, cilt yapımı yanında istinsah için gerekli olan kâğıt, mürekkep ve kalem gibi yazı malzemelerini de satmaktaydılar.

XV. asrın sonlarına ve XVI. asrın ilk yarısına ait diğer bazı kayıtlarda da sahafların buldukları yerin

¹⁴ XVI. asrın sonlarında Bezzazistan’ı ziyaret etmiş olan Fransız seyyahı Nicolas de Nicolay binanın bir tasvirini yaptıktan sonra burada çok değerli altın, gümüş, mücevherat ve çeşitli kürkler satıldığını belirtir: Nicholas Nicholay, *The Navigations, Peregrinations and Voyages, made into Turkey*, London 1585, s. 62.

¹⁵ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O. 64, s. 20a-21a. Bu sayımmın yapıldığı tarihten sekiz sene sonra yapılan bir sayımda ise 44 dükkândan 8’inin boş olduğu tespit edilmiştir (bkz. Türk-İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2204).

Bezzazistan (Bedesten) olarak belirtildiğini görüyoruz;¹⁶ Sinan Paşa’nın kardeşi Ahmed Paşa, Molla Lütffî’yi (ö. 1494) padişaha şikâyet için yazdığı mektubunda Sinan Paşa’nın kitaplarından bahsederken “[Molla Lütffî] Ben gâib iken bir Cum’a gün haylisin satmış. Kâdî-yı asker Efendi meclisinde bi’l-müşâfehe muhâsama ‘idüp, kâdî-yı ‘asker dahi emr eyledi ki cemî-i kitâbları Bezzazistan’da fakir ma’rifetiyle emânet ola, ğavğamız, nizâ’muz bir tarafa olunca diyü.” demektedir.¹⁷ Şuara tezkirelerinde bu dönemde yaşamış bazı sahaflardan söz edilir. XVI. asır tezkire yazarlarından Latîfî (ö. 1585), şair Likâyî’den bahsederken Bezzazistan sahaflarından olduğunu belirtir.¹⁸ Yine aynı asır tezkire yazarlarından Âşık Çelebi de (ö. 1572) şair Âfîtabî’nin âşık olduğu civandan bahsederken, Bedesten’de kitap sahafı olduğunu söyler.¹⁹ XVI. asrın ikinci yarısında, 977 (1570) tarihinde kaleme aldığı *Reşehât* adlı eserinde Muhyî-i Gülşenî de (ö. 1608) Mahvî-i Herevî’nin Bedesten’deki sahaf dükkânında bir araya gelen dönemin şairlerinden bahseder.²⁰

Bu dönemde yaşamış başka sahafların da olduğunu sicillerdeki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz. Balat Mahkemesi’nde görülen bir davayla ilgili kayıtlarda şahitler arasında Sahaf Abdî Çelebi, Sahaf Yunus, Sahaf Bedreddin b. Abdullah ve Sahaf Mustafa Çelebi’nin adlarına rastlamaktayız.²¹ Üsküdar Mahkemesi’ne ait bir sicilde de Sahaf Muslî Çelebi b. Ahmed Çelebi’nin ismi bir alacak davası dolayısıyla zikredilmiştir.²²

¹⁶ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1, 156b. 1604 tarihli bir muhalefat kaydında “Bâzârîstân-ı Atîk” şekli mevcuttur. Şimdilik elimizdeki tek örnek olduğu için yaygın bir kullanışa sahip olduğunu söyleyemeyiz (bkz. Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1, s. 114).

¹⁷ TSMA, nr. E. 8101.

¹⁸ Latîfî, *Tezkiretü’ş-şuarâ ve tabsiratü’n-nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 490.

¹⁹ “Bu cümle ile Çerak derler bir civanun şem’-i hüsnüne pervane imiş ve âteş-i ışık ile tutuşmakta bi-ihiyâr olup divâne imiş. Mezbûr Çerağ’a âhir-i ömründe biz de irişdik. İstanbul Bezzâzîstân’ında kitab sahhâfî idi” (Âşık Çelebi, *Meşâirü’ş-şuarâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, c. 1, s. 349).

²⁰ “... Bezzâzîstâna vardum. Mevlânâ Mahvî-i Herevî-i sahhâfın dükkânında ki müftî-zâdelerün hocası idi, Hayâlî’yi ve Riyâzî’yi ve Abdülğanî’yi ki sonra kâdî-i ‘asker oldu ol zamân otuz mülâzım idi ve Divâne Kerîm Çelebi’yi ki Rızâyî tahallus idinür ki sonra Kudüs kazası virildikte intikal itdi ve Şeyh Sâyilî’yi müctemî buldum” (*Reşehât*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp., nr. 265, s. 148a-b; bu eserden şu çalışma dolayısıyla haberdar oldum: Mustafa Koç, *Baleybelen Muhyî-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, İstanbul 2005, s. 21).

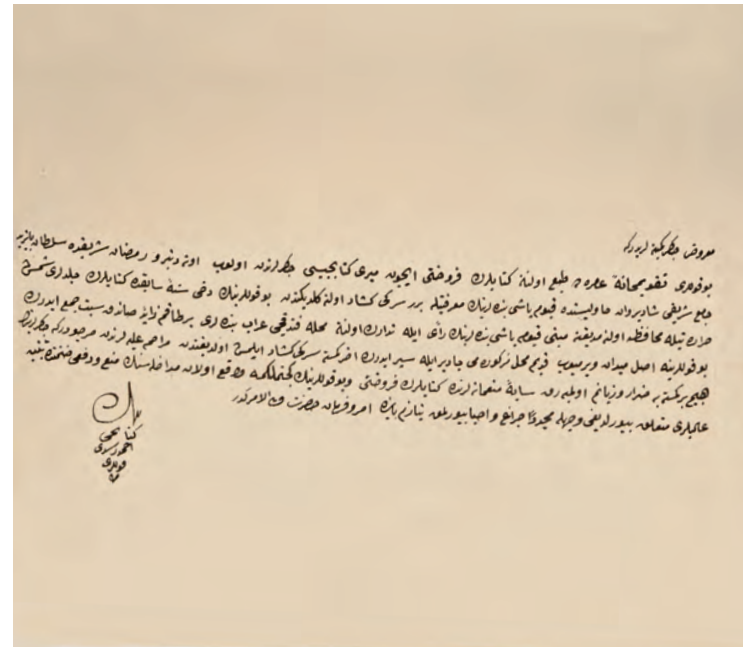
²¹ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, nr. 2, s. 51a, 53b, 59a, 68a (Şevval-Zilhicce 970/Mayıs-Temmuz 1563).

²² Şer’iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 84, s. 28b (Evâil-i Receb 1000/Nisan 1592).

999 Ramazan'ında (Temmuz 1591) düzenlenen bir vakfiyedeki şahitler arasında Sahaf Bedreddin Mahmud b. Abdullah da bulunmaktadır.²³ Sahaf Mustafa Çelebi b. Ahmed'in ismi de Rumeli Sadareti'ne ait 8 Rebiülevvel 1003 (21 Kasım 1594) tarihli bir kayıta geçmektedir.²⁴

İstanbul'daki sahaflığın Bedesten'in (Bezzazistan-ı Atık) kapılarından birine karşı gelen çarşıdaki dükkânlara ne zaman yayıldığını kesin olarak tespit etmek mümkün olamamaktaysa da, XVI. asrın ortalarına doğru sahafların Eski Bedesten'in Halıcılar Caddesi'ne açılan kapısından başlayan kendilerine mahsus sokağa yerleşmeye başladıkları ileri sürülebilir. XVI. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, Theodosios Sütunu'nun nerede olduğundan bahsederken "Sultan Bayezid tarafından yaptırılan yeni hamama yakın bir yerde yapılmış olduğunu öğrendim. Bayezid, hamamı daha rahatlıkla yaptırabilmek için ben İstanbul'a gelmeden kırk yıl önce sütunu yıktırmıştı. Bu hamamın ötesinde, kitapçı dükkânlarının bulunduğu geniş bir cadde doğuya doğru genişler, Sultan Bayezid'in türbesi, camisi ve kervansarayıyla sona erer."²⁵ dediğine göre bu tarihte sahafların sayısı bir çarşı oluşturacak kadar çoğalmıştı ve sahaflar kendilerine mahsus bir bölgeye yerleşmişler. Muhyî-i Gülşenî'nin de yukarıda bahsettiğimiz eserinde başından geçen bir olayı anlatırken "... Gel arzumca diyüp Bezzazistan'da Sahaflar içinden Takyeciler Kapusu'ndan başumda mücevveze ve arkamda uzun yenli çuka Bit Pazarı içinden Irğad Pazarı'ndan Okçılar'dan Kâğıtçılar içinden Şeyh Vefâ kurbunda Gürânî Mescidi yanında biraderün evine geldük." demesinden²⁶ sahafların XVI. asrın ikinci yarısında "Bedesten-i Atık" dışında kendilerine ait bir çarşıya kavuştuklarını anlıyoruz.

XVI. asrın sonlarına doğru İstanbul'daki kitap ticareti önemli gelişmeler göstermiş olmalıdır ki 1589-1591 yılları arasında İstanbul'da elçilik göreviyle bulunan Ebu'l-Hasan Ali b. et-Temgrutî hatıralarında "İstanbul'da büyük sayıda kitap bulunduğunu, kütüphanelerin ve çarşının kitaplarla dolup-taştığını ve dünyanın her yerinden İstanbul'a kitap geldiğini" söylemektedir.²⁷ Kanunî Sultan Süleyman döneminde elçilik göreviyle İstanbul'a gelen

3- Sahaf Ahmed Efendi'nin Beyazıt Camii avlusunda kitap sergisi açma talebine dair 18 Ağustos 1848 tarihli arzuhali (BOA, A.MKT, nr. 144/38)

Busbecq, Viyana'ya götürdüğü kitaplarla ilgili olarak şu bilgiyi verir:

Büyük bir kısmını Efendime arz edeceğim çokça eski para getirdim. Bunun dışında, gemi dolusu değilse de bir araba dolusu Grekçe yazma ve 240 civarında kitabı deniz yoluyla Venedik'e gönderdim. Oradan da kralımın kütüphanesine konulmak üzere Viyana'ya taşınacaklar.²⁸

Bu dönemde İstanbul'da kurulan sultan ve vezir kütüphanelerinin bile birkaç yüz kitap ihtiva ettikleri göz önüne alınacak olunursa Busbecq'in götürdüğü kitapların sayısının önemi daha iyi ortaya çıkar. 1534-1537 ve 1549-1550 yılları arasında İstanbul'da bulunan Fransız şarkiyatçısı Guillaume Postel'in de ülkesine önemli sayıda yazma eserle döndüğü bilinmektedir.²⁹

Sahafların artık Bedesten-i Atık dışında bir sokağa yerleşmiş oldukları 1608 yılında İstanbul'a gelen Polonyalı Simeon tarafından da teyit edilmektedir: "Bedesten'in üçüncü kapısında yorgancılar, kitapçılar, sırmacılar ve diğer çeşitli dükkânlar vardı."³⁰

23 VGMA, nr. 594, s. 3.

24 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadareti, nr. 21, s. 74a.

25 Petrus Gyllius, *İstanbul ve Tarihî Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997, s. 139.

26 *Reşehât*, s. 151a. Bu kayıttan şu çalışma dolayısıyla haberdar oldum: Koç, *Baleybelen Muhyî-i Gülşenî*, s. 23.

27 Ali b. Muhammed et-Temgrütî, *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti'l-Türkiyye*, Beyrut 2007, s. 117, 128.

28 A. G. Busbequius, *Travels into Turkey*, London 1744, s. 290. Busbecq, Dioskorides'in bitki ve hayvan resimleriyle dolu kitabını pahalı olduğu için alamadığını, bu kitabın 100 duka olan fiyatının kendisini aştığını söylemektedir (bkz. aynı yer).

29 G. J. Toomer, *Eastern Wisdom and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford 1996, s. 26-27; Sonja Brentjes, "Seeking, Transforming, Discarding Knowledge", *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th Centuries*, Surrey 2010, s. 27.

30 Hırand D. Andreasyan (çev.), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 9.

4- Fatih ve Yeni Cami başta olmak üzere, cami avlularında tespih ve kitap satanlar dışında bütün barakaların yıkıtılmasına dair 17 Nisan 1906 tarihli Meclis-i Vükela kararı (BOA, MV, nr. 113/43)

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin:

Ve şehrin vasatında sekizer kubbeli iki bezzeistan bina olunmuştur ... Bu bezzeistanın etrafında umumen İstanbul'da olan erbâb-ı hirefin dekâkini bundan sonra zikrolunur... Dekâkin-i erbâb-ı hiref bunlardır ki hurûf-ı teheccî üzere tertib olunup bu mahalde tahrir olundu: ... *Harfû's-Sad*: Sandalcılar, Sorguçular, Sandukçular, Sırmakeşler, Sahafılar...³¹

şeklindeki kaydı da XVII. asrın sonlarında sahafın artık önemli bölümünün Evliya Çelebi'nin

31 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beğân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 52-53.

"Sahhâflar Kapusu"³² diye adlandırdığı Bezzazistan'ın kapılarından birine karşı gelen dükkânlara yerleşmiş olduklarını tekit etmektedir.

XVII. Yüzyılda Sahafılar, Kitap Ticareti ve Seyyahların Notları

XVII. asırda İstanbul'da kitap ticareti büyük bir gelişme göstermiştir. Bedesten'in içindeki ve dışındaki sahafılara İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden satılmak için değerli eserler gelmiştir. Kâtib Çelebi de (ö. 1657) otobiyografisinde bu hususa "yirmi seneden berü sahhâflar akıdup getürdüğü cümle kütüb" diyerek işaret etmektedir.³³

Rönesans döneminde Arapça ve İslam dünyasına duyulmaya başlanılan ve zamanla daha da artan ilgi sonucu çok sayıda Batılı'nın kitap temini için İstanbul'a gelmelerinin ve bazı sefaret mensuplarının ülkelerine dönüşlerinde beraberlerinde önemli sayıda kitap götürmelerinin de bu şehirdeki kitap ticaretinin gelişmesinde önemli payı vardır.³⁴ Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Şark Eserleri Koleksiyonu'nun nüvesini oluşturan Jacobus Golius (d. 1596-ö. 1667) ve Levinus Warner'in (d. 1619-ö. 1665) İstanbul'daki sahafılarla yaptıkları alışverişlerle ilgili dikkat çekici belgeler mevcuttur.³⁵ XVII. asır boyunca Greaves, Pococke, Ravius, Colbert ve Erpenius gibi daha birçok Batılı şarkiyatçının da ülkelerindeki kütüphaneler için önemli sayıda yazma eser topladıkları ve bunları Levant Company gibi ticari kuruluşlar vasıtasıyla ülkelerine

32 20 Z [ilhicce] 1158/19 Ağustos 1726 tarihli bir sicil kaydında "Sahafılar kapusu kurbunda dülbendçiler" denilmektedir (bkz. Şer'îye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, nr. 24, s. 38a).

33 Fikret Sarıcaoğlu, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *TD*, 2001-2002, sy. 37, s. 315: "esâmî-i kütüb bu zamana gelince görölüp mutalaa olunan tevârîh ve tabakat kitaplarından mahallerine nakilden gayri bi-şahsihi elden geçüp kitaphanelerin nice bin cild kitabı ve yirmi seneden berü sahhâflar akıdup getürdüğü cümle kütüb yerlerine yazılup..."

34 Bu konunun detaylı bir tetkiki için bkz. Toomer, *Eastern Wisdom and Learning*; ayrıca bkz. Robert Jones, "Piracy, War, and Acquisition of Arabic Manuscript in Renaissance Europe", *Manuscripts of the Middle East*, Leiden 1987, c. 2, s. 96-110; Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", çev. Meltem Begüm Saatçi, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara 2002, s. 251-259.

35 Golius, yazdığı bir mektupta Halep ve İstanbul'dan satın aldığı kitapların hayatını dopdolu hâle getirdiğini söylemektedir (bkz. Jan Schmidt, "An Ostrich Egg for Golius. The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early Modern Contacts Between the Netherlands and the Middle East", *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul 2002, s. 33.

gönderdikleri bilinmektedir. Fransız elçisi Marquis de Nointel’le İstanbul’a gelen A. Galland, 1672-1673 yıllarını kapsayan günlüğünde, satın aldığı ve gördüğü kitaplarla ilgili bilgiler vermektedir.³⁶ Galland günlüğünde, gördüğü, yüzün üzerinde eserden bahsetmektedir.³⁷ Bunların birkaçını satın almak için Bedesten’e gitmiş, çoğu ise kendisine sahaflar tarafından getirilmiştir.³⁸

Öyle anlaşılıyor ki Avrupalıların bu tür faaliyetleri rahatsız edici boyutlara ulaşmış ve kendisi de ünlü bir kitap meraklısı olan Sadrazam Şehid Ali Paşa XVIII. asrın başlarında III. Ahmed’in yabancılara kitap satışını yasaklayan bir hüküm çıkarmasını sağlamıştır. Bu hükümde sahaflar için “tamahkârlıklarından dolayı sayısız değerli kitabı etrafa, hatta Osmanlı ülkesi dışındaki yabancı memleketlere gönderdikleri”³⁹ ifadesi geçtiğine göre sahafların Avrupalılarla olan münasebetleri dikkat çekici bir hâle gelmiş olmalıdır. Tabii ki bu hükmün çıkarılmasıyla Batı’ya olan kitap akışı durmadığı gibi sonraki asırlarda, daha da artarak devam etmiştir. Zira yabancılara kitap satışı genellikle el altından yapılmakta ve bu konuda yapılan bazı yazışmalardan ve yayımlanan hatıralardan öğrendiğimize göre kendilerine kitap alımı konusunda yabancılarla teması olan bir kısım Türklerle bazı yabancı misyon mensupları ve bu misyonlarda çalışan azınlıklar yardımcı olmaktadır.⁴⁰

Yabancılara kitap satışı ile ilgili olarak bazı kaynaklarda ve seyahatnamelerde birbirleriyle çelişen bilgiler bulunduğunu görüyoruz. Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşıldığına göre III. Ahmed döneminde (1703-1730) yabancılara kitap satışını yasaklayan fermanın önce birçok yabancı, sahaflara gidip Kur’an ve dinî kitaplar dışındaki eserleri rahatça satın alabilmekteydi. Grekçe kitaplar bulup satın almak umuduyla 1637 yılında İstanbul’a gelen Şarkiyatçı Greaves,

arkadaşı Turner’e yazdığı bir mektubunda Grekçe kitaplar bulmada şansının pek yaver gitmediğini fakat biraz riskli de olsa Türkçe ve Arapça eserler satın aldığını, ancak bu konuda kendisine gizlice yardımcı olan Yahudiler tarafından genellikle aldatıldığını, birkaç kere de bizzat kendisinin bu tür kitapları satan dükkânlara gittiğini yazmaktadır.⁴¹ Greaves, bazı yazma eserleri satın almak için İstanbul’a gelmiş bulunan arkadaşı Dr. Pococke’ye yazdığı 14 Haziran 1639 tarihli mektubunda ise şu tavsiyede bulunmaktadır: “Galata’daki arkadaşlarından alacağın yardımın dışında bizzat denizin öte yakasına geçerek Bazar’a ve diğer dükkânlara gidebilirsin. Dinî konulardaki kitapları satın almadıkça bunda bir tehlike yoktur.”⁴²

Ancak bu konuda genelleme yapmak mümkün gözükmemektedir. Pococke,⁴³ Galland gibi sahaflarla iyi ilişkiler kurup kitap satın alabilen Batılılar olduğu gibi,⁴⁴ yasaklama sebebiyle değil de daha ziyade iletişim eksikliğinden dolayı bu hususta başarılı olamayan seyyahlar da vardır.⁴⁵ 1675 yılında Dr. Spon’la İstanbul’a gelen George Wheler’in naklettikleri bu görüşü desteklemektedir:

İskoçyalı olan Mr. Watson, bize İstanbul’da Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dillerde telif edilmiş yazma eserlerin satıldığı bir çarşı olduğunu söyledi. Ancak Hristiyanların

36 Antoine Galland, *İstanbul’a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, nşr. Charles Scheffer, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara 1949, c. 1, s. 186.

37 Zeki Arıkan, “Antoine Galland ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Kitapçılık”, *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme: Uluslararası Tarih Kongresi 3*, haz. Zeynel Abidin Kızılyaprak, İstanbul 2000, s. 177.

38 Albert Vandal, *Les Voyages de Marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris 1900, s. 74-76.

39 “Men’-i Bey’-i Kütüb-be-Tüccâr-ı Etrâf: İstanbul’da olan sahhâf tâifesi tama’-ı hamları sebebiyle bi-nihâye kütüb-i mu’tebeleri etrâf u eknâfa belki Memâlik-i Osmâniyye’den hâric ba’zı âhar memleketlere gönderüp İstanbul’da kütüb-i nefisenin killetine bâis olmağla ‘ilm-i şerifin indirâsını muktezidür diyü diyâr-ı âhara ticâret vechi üzre min-ba’d kitab gönderilmek husûsu men’ olunmak bâbında Âsitâne-i sa’âdet kâ’im-makâmı ve İstanbul Kâdîsı ve Gümrük Emîni’ne hitâben emr-i âlî isdâr olundu” (Râşid, *Tarih*, İstanbul 1282, c. 4, s. 238).

40 Toomer, *Eastern Wisdom and Learning*, s. 135-136, 141.

41 Toomer, *Eastern Wisdom and Learning*, s. 136-138.

42 Leonard Twells, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is Prefixed an Account of His Life and Writings Never Before Printed*, London 1740, c. 1, s. 15.

43 Pococke, İstanbul’a geldiğinde İngilizlerin ve diğer milletlere mensup tüccarların kaldığı Pera’da yerleştikten sonra ilk iş olarak kitap temini ve Türkçeyi öğrenme konusunda kendisine yardımcı olabilecek dostlar teminine çalıştığını; ancak bu konuda pek başarılı olamadığını söyler. Fakat bu konuda daha sonra şansının yaver gittiğini ve bu şehirde, Halepte bulamadığı medeni ve kültürlü Yahudilerle karşılaştığını ve onların yardımıyla birçok kitap satın aldığı gibi bazı eserleri de istinsah ettirdiğini ilave eder (Twells, *The Theological Works*, s. 11).

44 Galland, *Günlüğü*’ndeki notlardan anlaşıldığına göre, sahaflarla oldukça iyi ilişkiler kurmuştu. Sahaflar tarafından kendisine görmesi için kitaplar getirildiği gibi kendisi de Bedesten’e serbestçe gidip istediği kitapları satın almaktaydı. Mesela 1672 yılının 19 Aralık’ında bir sahafın getirip gösterdiği ve 50 kuruş istediği bir *Berat Mecmuası*’nı 22 Aralık Perşembe günü Büyükelçi namına satın almak için Bedesten’e gitmiş ve on beş kuruş ödeyerek bu kitabı satın almıştır (s. 212-215). Galland’ın eserinde Bedesten’e defalarca gittiğine dair birçok kayıt bulunmaktadır.

45 Yahya Erdem’in “Galland’dan üç yıl sonra İstanbul sahaflarının bir karar alıp yabancılara kitap satmaktan vazgeçtiklerine dair elde bir belge olmadığına göre, kanaatimizce seyyahların ülkenin dilini bilmedikleri için kitapçılarla iyi diyalog kuramamaları bu gibi yanlış anlamalara yol açmıştır.” (“Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, c. 11, s. 722) şeklindeki görüşüne ben de katılıyorum.

5- İstanbul Sahaflar Çarşısı'nın Kapalı Çarşı tarafındaki giriş kapısı

bu çarşıda dolaşmalarının tehlikeli olduğunu da eklemeyi ihmal etmedi. Nitekim Dr. Spon, çarşının yanından geçerken bazı Arapça yazmalar gördü ve pazarlık edip ucuza almak isteyince dükkâncı tarafından gâvur denilerek kovuldu ve bundan dolayı rahatsız oldu.⁴⁶

XVII. asırda Sahaflar Çarşısı'ndaki sahafların sayısı, her ne kadar Evliya Çelebi'nin mübalağalı olarak verdiği 300 rakamına ulaşmış olmasa da bir miktar artmış olmalıdır. XVIII. asra ait belgelerde sahafların yerleştiği, Bedesten'in kapılarından birinin açıldığı çarşıya, "Sahaflar Sûku" yani "Sahaflar Çarşısı" denilmektedir. Bedesten'i anlatan bir destanda bu kapılardan ve burada yer alan esnaftan şu şekilde bahsedilmektedir:

Bedestende dört oldu bab
Satılır birinde kitap
Bir kapıda takyeciler

⁴⁶ A Journey into Greece by George Wheler Esq; in Company of Dr. Spon of Lyons, London 1682, s. 199. Dr. Jacop Spon, aynı hadiseden bahsederken "pazarlıkla ucuza almak" cümlecini zikr etmemektedir (bkz. Jacob Spon, George Wheler, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux années 1675 and 1676, Amsterdam 1679, c. 1, s. 195).

Dükkânları dolur bab
Bir kapıda fincancılar
Etrafında kolancılar
Kuyumcular bir kapıda
Dolaşmada meyancılar⁴⁷

Ancak bazı sahaflar yeni oluşan çarşıya geçmeyip Bedesten içinde ticari faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.⁴⁸ İstanbul sahaflarıyla iyi ilişkiler kuran ve çok sayıda eser satın alan A. Galland'ın 1672-1673 yıllarını kapsayan günlüğündeki 14 Eylül Çarşamba 1672 tarihli kayıtlarında sahafların bulunduğu bedesten ile ilgili şu not vardır: "Buradan Ekselans, murabba biçiminde, kubbeli ve oldukça ufak bir bina olan Bedesten'e geldi, burada hemen münhasıran altın çubuk tüccarlarıyla kitapçılar vardır."⁴⁹

Başka bir Fransız kaynakta daha ayrıntılı kayıtlar bulmak mümkündür:

Burası kuyumcuların, cevahirçilerin, sırmalı çuha ve daha başka pek kıymetli eşya satanların mallarını teşhir ettikleri yerdir. Bu yer, etrafları duvarla örtülü, altı ayak genişliğinde iki büyük hâlden mürekkeptir ve bunların birbirine mütenazır dört kapısı olup bütün yolların birleştiği noktada büyük bir kubbe vardır. Bu hâllerin her tarafı kubbelidir ve büyük kubbe yirmi sütuna dayanmaktadır. Duvarlarla sütun içlerinde, altı ayak genişlikleri ve dört ayak enleri bulunan, dolaba müşabih birçok küçük dükkân bulunup bunların önlerinde satılık eşyayı teşhire mahsus küçük masalar mevcuttur.⁵⁰

Galland'ın yukarıdaki kaydından anladığımıza göre XVII. asrın sonlarında da sahafların bir bölümü hâlen Bedesten'in içerisinde bulunmaktadır. İngiliz şarkiyatçı Greaves, arkadaşı Poccocke'ye yazdığı 14 Haziran 1639 tarihli mektubunda yazma eser satın almak için Bazar'a ve dükkânlara gitmesini öğütlediğine göre o tarihte sahafların bir kısmı Bedesten içinde bir kısmı da dışındaki dükkânlarda bulunuyordu.⁵¹ Aksi takdirde Evliya Çelebi'nin bu dönem için bir miktar abartarak bahsettiği 60 sahaf dükkânını ve 300 adet sahafı bu küçük binaya

⁴⁷ Muhtar Yahya Dağlı, İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları, İstanbul 1948, s. 15.

⁴⁸ Safer 1013 (Temmuz 1604) tarihli bir belgede "Bâzârıstan-ı Atık'de merhum Seyyid Ali bin Seyyid Ahmed'in sahaf dükkânından" bahsedilmektedir (Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1, s. 110a).

⁴⁹ Galland, İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar, c. 1, s. 186.

⁵⁰ Sieur de S. Maurice, La Cour Ottoman ou l'interprète de la Porte, Paris 1672'de nakleden Charles Scheffer, Galland, İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar içinde c. 1, s. 31.

⁵¹ Twells, The Theological Works of the Learned, c. 1, s. 15; Toomer, Eastern Wisdom and Learning, s. 141.

sığdırmak oldukça zor olacaktır. 1151 (1738) tarihli bir belgede Ayasofya-i Kebir Vakfı'ndan Bezzazistan-ı Atîk'deki "ayda on iki akçe üç pul icâreli bir bâb sahaf dükkânı"ndan bahsedildiğine göre, Ayasofya Vakfı'na ait dükkânlardan sahaflara tahsis edilen birkaçı varlığını daha sonraki tarihlerde sürdürmekteydi.⁵² XIX. asrın başlarında İstanbul'a gelen İspanyol seyyahı Ali Bey de (Domingo Bedia y Leblieh) Bezzazistan'ı gezerken burada birkaç kitapçı dükkânı gördüğünü söylediğine göre, Bedesten içindeki sahaflar, çarşı içindeki yerlerini bu tarihlerde de muhafaza etmekteydiler.⁵³ Ancak sahafların büyük ekseriyeti Bedesten dışındaki Sahaflar Çarşısı'na yerleşmiş bulunuyorlardı. Sahafların bu çarşıdaki ticari faaliyetleri dikkat çekici bir boyuta ulaşmış olmalıdır ki Kapalıçarşı esnafından söz eden bir destanda sahaflara da şöyle temas edilmektedir:

Vardım baktım sahaflara
Sözüm yoktur esnaflara
Mest pabuç lazım oldu
Sapıverdim haffaflara⁵⁴

Bedesten içindeki sahaflar ticari faaliyetlerini "dolap" denilen mekânlarda yürütmekteydiler. Kanunî döneminde (1520-1566) İstanbul'a gelen Hans Dernschwam bu dolapları "yolların kenarlarında yerden bir, bir buçuk arşın yükseklikte ve öne, yola doğru iki arşın genişliğinde yüksek ve güzel tahta sekiler"⁵⁵ şeklinde tasvir eder. Sahaflar Bedesten dışındaki çarşıya geçince müstakil dükkânlara kavuştular ve tarih içindeki varlıklarının en uzun dönemini 1894 depremine kadar bu çarşıda geçirdiler. Ancak çarşıda da dükkânlar yanında dolaplar da bulunmaktaydı. Depremden sonra da geçici olarak taşındıkları Hakkâklar Çarşısı'na sürekli olarak yerleştiler ve ticari faaliyetlerini burada sürdürmeye devam ettiler. 1864 yılında İstanbul'a gelen René du Parquet, Sahaflar Çarşısı'nın insanı cezbetmeyecek bir görünümü olduğunu söyler.⁵⁶ XIX. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner Henry Dwight da "Terlikçiler yanındaki tonozlu uzun sokak" şeklinde bahsettiği Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânların küçük ve kullanışsız olduğunu, kitapların yığın hâlinde raflarda enlemesine yattığını ve kitapçıların, kitapların isimlerini

[bulmada] kolaylık olsun diye Batı'daki uygulamanın aksine sırtları duvara dönük olarak yatan kitapların yan taraflarına yazdıklarını belirtir.⁵⁷

Belgelerde büyüklükleri "bir kepenk" şeklinde belirtildiğine göre bu dükkânlar oldukça küçük olmalıdır. Bu dükkânların iç düzenlenmesiyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. C. White dışındaki seyyahlar bu konuya pek temas etmezler. White'ye göre sahaf dükkânları diğer dükkânlara göre daha gösterişsizdir. Kapıları herkese açıktır. Kitaplar minderler üzerinde oturan sahafların arkalarındaki raflar üzerinde veya [direkler arasındaki] boşluklarda yanlamasına üst üste yerleştirilmişlerdir. İnsanı çeken bir yönleri yoktur.⁵⁸

Fatih Cami ve Civarında Sahaflık Faaliyeti

İstanbul Bedesteni ve Sahaflar Çarşısı (Sahaflar Sûku) dışında İstanbul'da sahafların bulunduğu diğer bir bölge de Fatih Camii avlusu ve civarıydı. Fatih Medreselerinde tedrisat başladıktan sonra özellikle de cami avlusunda medrese talebelerinin kitap ihtiyacını karşılamak için küçük çaplı bir kitap ticareti başlamış olmalıdır. Ancak buradaki ticari faaliyetin erken safhalarına dair elimizde herhangi bir belge yoktur. XVI. asırda Fatih civarındaki Karaman Pazarı'nda şair Zeynî'nin bir sahaf dükkânı açıp zengin olduğunu tezkireci Âşık Çelebi nakletmektedir.⁵⁹ XVIII. asrın başlarında Şehid Ali Paşa'nın (ö. 1716) kitapları müsadere edildiğinde, bir kısmı Fatih Camii avlusunda satılmıştı. III. Ahmed'in bu konudaki hatt-ı hümayununda bu satışla ilgili olarak şu ifadeler bulunmaktadır: "... Ve değer bahalarıyla furuht eylemek üzere bir günde furuht olunacak kadar kitabı ihrac ve furuht ve ahşam oldukça Bezzazistanda mı olur, câmide mi olur sanduğu cümleünüz mühürleyüp zinhar tebdîl ve tağyîrden be-ğayet ihtiraz eyleyesiz."⁶⁰

Fatih Camii avlusundaki kitap mezarları daha sonraki tarihlerde de devam ettiğine göre bu bölgede kitap ticaretiyle uğraşan bir esnaf gurubu varlığını sürdürmekteydi. Sahafların faaliyetini düzenleyen 25 Safer 1191 (4 Nisan 1777) tarihli bir fermanda "külliyyetlü kütüb olup müddet-i yesîrede bey'î netice bulmadığı

⁵² Bkz. Şer'îye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, nr. 130, s. 56.

⁵³ *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey between the Years 1803 and 1807*, Philadelphia 1816, c. 2, s. 395.

⁵⁴ Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, s. 12.

⁵⁵ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara 1992, s. 130-131.

⁵⁶ René du Parquet, *İstanbul'da Bir Yıl*, çev. Sertaç Canpolat, İstanbul 2008, s. 24.

⁵⁷ Henry Otis Dwight, *Constantinople and its Problems, its Peoples, Customs, Religions and Progress*, London 1901, s. 252-253.

⁵⁸ Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, London 1846, c. 2, s. 155.

⁵⁹ "Ba'dehu kaba sakal sarkıdup Karaman Pazarı'nda sahhâf dükkânı açıp sahib-i ser ü sâman oldı". Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-şuarâ*, c. 1, s. 588.

⁶⁰ Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 332.

6- Beyazıt Sahaflar Çarşısı (İRHM)

sûretde Âsitâne'de Ebu'l-feth merhûm Sultân Mehmed Hân Hazretleri Câmî-i Şerîfi hâricinde hâzır olan müşterilere ve sahaflara ve şeyhleri ve dellâllarından ba'zıları müzayede ve nidâsıyla bey'e arz" denilmesi, Fatih Camii avlusunda kitap ticaretinin uzun süre devam ettiğini gösterir.⁶¹ Burada yapılan mezatlarda kitapların muhafazasında cami müştemilatından yararlanıldığı için cami kayyımlarına ve kayyımbaşına bir ücret ödenmekteydi. Evahir-i Rebiülevvel 1093 (Nisan 1682) tarihli muhallefatındaki⁶² bir kayıttan öğrendiğimize göre, eski Filibe Kadısı İmamzade Mehmed Sa'dî Efendi'nin "câmide bey' olunan kitâb için" kayyımlara 360 akçe; 22. Muharrem 1146 (5 Temmuz 1733) tarihli

muhallefatında belirtildiğine göre, Mevkûfâtî el-Hâc Mehmed Beyefendi'nin kitapları Fatih Camii avlusunda mezat edildiğinde de "kütüb hıfzı için Sultân Mehmed kayyımbaşısına" 4 kuruş verilmişti.⁶³ 23 Şevval 1173 (8 Haziran 1760) tarihli bir belgede "Sultan Mehmed'de dört günde kütüb bey' olunmağla sâir kayyımlara verilen" ücretten bahsedilmektedir.⁶⁴ Şeyh İsmail Efendi'nin muhallefatında kitaplarının müzayedesini dolayısıyla Sultan Mehmed Camii-i Şerifi kayyımlarına 2.400 akçe ücret verildiği belirtilmektedir.⁶⁵ 23 Safer 1193 (12 Mart 1779) tarihli bir belgede de "kütüb-i mezbûre Sultan Mehmed Câmii'nde bey' oldukta kayyımlara verilen" ücretten söz

61 BOA, C.MF, nr. 5641.

62 Şer'îye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, (TSMA), nr. 243, s. 5a.

63 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 69, s. 17b.

64 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 209, s. 68a.

65 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 421, s. 79b. (5 Şaban 1191/8 Eylül 1777).

edilmektedir.⁶⁶ 5 Zilkade 1215 (20 Mart 1801) ve Gurre-i Cemaziyelahir 1216 (Ekim 1801) tarihli iki belgede “Sultân Mehmed Hân Câmi-i Şerîfi avlusunda” satılan kitaplardan bahsedilmektedir.⁶⁷ Bütün bu örneklerden anlaşıldığına göre Fatih Camii avlusunda da zaman zaman kitap müzayedeleri yapılmaktaydı.

Ancak A. Galland başta olmak üzere, diğer ecnebilerin Fatih Camii civarında cereyan eden kitap ticaretinden söz etmemeleri, burada daha ziyade dinî ilimlerle ilgili klasik eserlerin ve medrese öğrencilerinin ihtiyaç duydukları ders kitaplarının satıldığını gösterir. Fatih Camii avlusundaki ve civarındaki kitap ticareti XX. asra kadar süregelmiştir. 1908 yılında İstanbul’da bulunan Amerikalı misyoner H. G. Dwight, Feyzullah Efendi Kütüphanesi hafız-ı kütübünden bahsederken, kütüphaneyi açmak yerine, vaktinin çoğunu Fatih Camii avlusundaki kitapçı dükkânında geçirdiğini söyler.⁶⁸ XX. asrın başlarında ramazanlarda Beyazıt Camii’yle birlikte Fatih Camii avlusunda da sahaflar sergi açmaktaydılar. Necib Âsım bu durumu şöyle dile getirmektedir:

O sahaflar vaktiyle müreffeh idiler. Ramazanlarda Bayezid ve Fatih camilerinde sergiler açarlar, türlü kitaplar yayarlar idi. Buraya sadrazamlar, vezirler, ilim meraklıları gelir alışveriş ederlerdi. Benim bildiğim Ahmed Vefik Paşalar, Saîd Paşalar, Rıza Paşalar hep bu sergilerin müdavimi idi. Sahaflar böyle sergi ile de kalmazlardı. Elllerinde birer çıkın kitap ile her gecelerini bir kitap muhibbinin yalısında, konağında geçirirler idi.⁶⁹

İstanbul’daki sahafların büyük bir kısmı Kapalıçarşı’da bazı yangınlara maruz kaldırsa da⁷⁰ 1894 depremine kadar burada faaliyetlerine devam ettiler.⁷¹ Gurre-i Zilkade 1207 (10 Temmuz 1793) tarihinde

⁶⁶ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 447, s. 45b.

⁶⁷ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 744, s. 61a; nr. 748, s. 3b.

⁶⁸ *Constantinople Old and New*, London 1915, s. 71.

⁶⁹ Necib Âsım, “Kitapçılık”, *İkdam*, 2 Cemaziyelahir 1340/31 Kanunusani 1338, c. 53, sy. 8937, s. 3; BOA, MF.MKT, 927/6; BOA, A.MKT, 144/38.

⁷⁰ Mehmed Hasib *Rûznâmesi*’nde bu yangınlardan biriyle ilgili olarak şu kayıt mevcuttur: “Kitapçıların türbe kapusu tarafından zuhûr iden ihrakın tarihidir. Fî 29 Receb 1185 [7 Kasım 1771]” (bkz. Süleyman Göksu, “Mehmed Hasib Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)”, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1993, s. 19).

⁷¹ Belgelerde bu dönemdeki Sahaflar Çarşısı’ndan “Çârşu-yı Kebîr’de, Sahaflar Çârşusu” şeklinde bahsedilmektedir (Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1897, s. 12, 60). Zabtiye Nezareti’nce 23 Teşrinisani 1305 (5 Aralık 1889) tarihinde hazırlanan bir tezkirede de İstanbul Limanı’nda demirli bir İsveç gemisinin kumandanının günlük faaliyetleri rapor edilirken “Bugün Çârşu-yı Kebîr’e giderek ve Kalpakçılar ve Kuyumcular ve Sahaflar çârşusuyla Bedestân derûnundan geçerek Nuruosmaniye Kapusu’ndan çukup gittikleri” denilmektedir (BOA, Y.PRK.ZB, 5/17). F. Hitzel, herhangi bir kaynak

yapılan bir esnaf sayımında “Sultân Bâyezîd-i Velî Câmi-i Şerîfi’nin dâhil ve hâric havluları ve civârında” mevcut esnaf arasında kâğıtçıyan, devâtçıyan ve müzehhibân esnafı tespit edilmişse de bu bölgede herhangi bir sahaf dükkânının mevcut olduğu görülmemiştir.⁷² Demek ki bu tarihlerde bu bölgede bulunan sahafların hepsi Bedesten’de ve Kapalıçarşı’daki Sahaflar Çarşısı’nda ticaretlerini sürdürmekteydiler.

Sahafların Dağıldığı Diğer Mekânlar: Hakkâklar Çarşısı, Kapalıçarşı

Ancak XIX. asrın ortalarından itibaren az sayıda da olsa Çarşı dışındaki bölgelerde ve Hakkâklar Çarşısı’nda faaliyet gösteren sahafların da bulunduğunu gösteren bazı belgelere rastlamaktayız. Mesela Sahaf Hasan Efendi b. Abdullah, Hocapaşa’daki Muhsinoğlu Hanı’nın altında faaliyet göstermekteydi.⁷³ Sahaf Ahmed Efendi b. Mustafa da Sahaflar Çarşısı’nın içindeki dükkânlardan birinde değil de “Çârşu-yı Kebîr’de İstanbul Ağası Hanı’nda tabaka-i ulyâda vâki’ bir odada” ticari faaliyetlerini sürdürmekteydi.⁷⁴ 1301 (1883) tarihli bir muhalledat kaydında Ahmed Efendi adlı şahıstan “Sultân Bâyezîd-i Velî Câmi’-i şerîfi kurbunda Hakkâklar Çârşusu’nda sahhâf esnâfından” şeklinde söz edilmektedir.⁷⁵ 1309 (1892) tarihli bir sicil kaydında da bir sahafın dükkânından bahsedilirken “Hakkâklar Çârşusu’nda, dükkânında” denilmektedir.⁷⁶ 1282-1291 (1865-1874) yılı gazete ve dergilerinde de Hakkâklar Çarşısı’nda sahaflık yapan Bekir Efendi, Ahmed Efendi ve İçelli Mehmed Efendi’nin dükkânlarından söz edilir. Depremden önce Sahaflar Şirketi’nin de Hakkâklar Çarşısı’nda bir dükkânı vardı.

Deprem öncesinde Kapalıçarşı’da faaliyet gösteren sahafların sayısı kırk civarında olmalıdır. 30 Zilkade 1310 (14 Temmuz 1893) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre “Ermeni milletinden Aydala namında bir şahıs” Sahaflar Çarşısı’nda elinde esnaf tezkiresi de olmadığı hâlde bir dükkân kiralayıp dinî kitaplar satmaya ve kitap mezatlarına iştirak edip pey sürmeye başlayınca, çarşı esnafı ayaklanmış ve kethüdalarının

zikretmeden sahafların çarşuyu yangın tehlikesi ve güvenlik endişesiyle terk ettiklerini söyler ki doğru değildir (bkz. Frédéric Hitzel, “Manuscrits, livres et culture livresque à Istanbul”, *Revue des Mondes Musulmanes et de la Méditerranée*, 1999, sy. 87-88, s. 21.

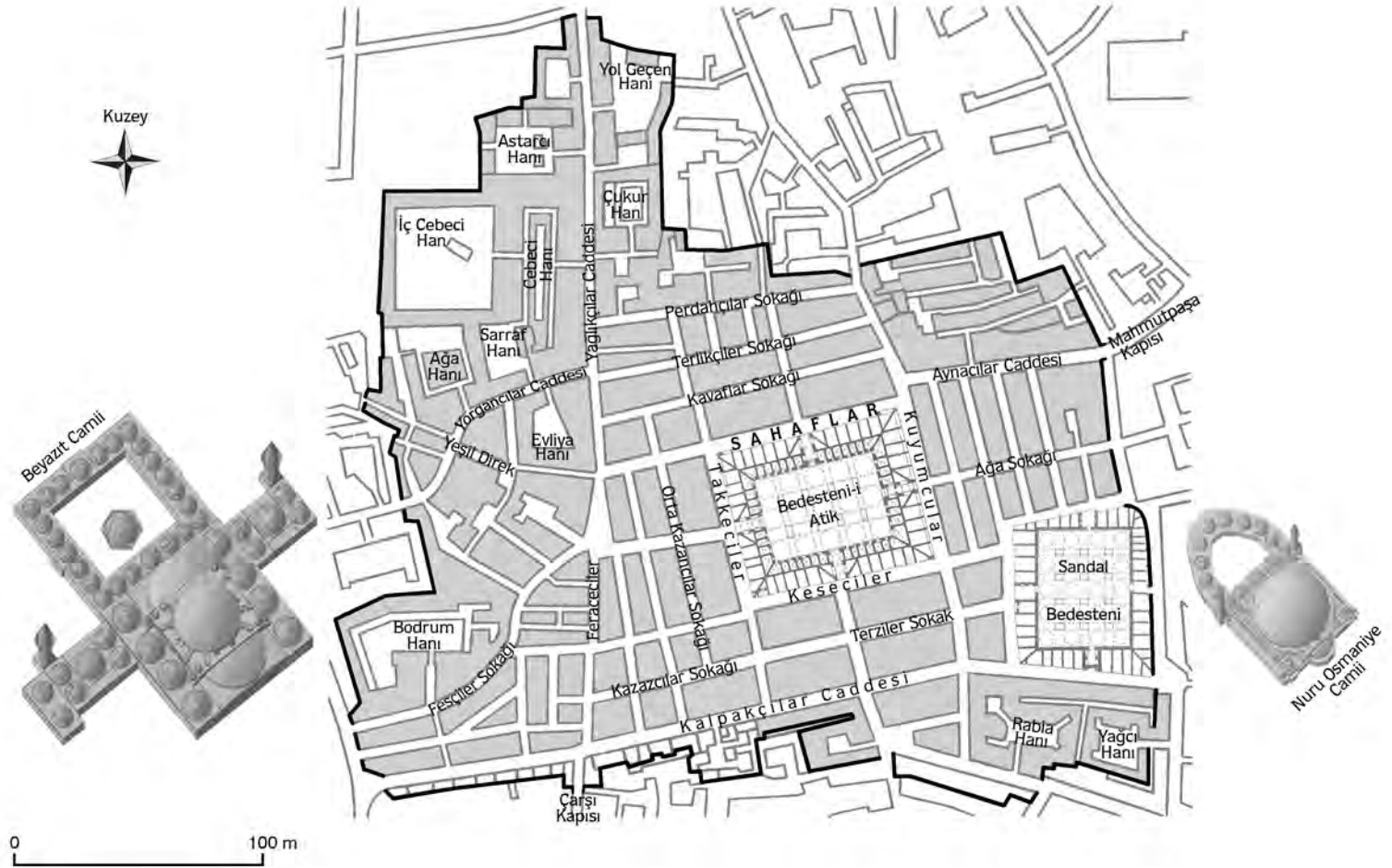
⁷² BOA, A.DVN.d., nr. 836.

⁷³ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1595, s. 10b (15 Ca. 1263/1 Mayıs 1847).

⁷⁴ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1846, s. 58b (19 Receb 1294/30 Temmuz 1877) .

⁷⁵ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 719, s. 92.

⁷⁶ Şer’iye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1934, s. 67.

7- Sahafkar Çarşısı'nın da içinde yer aldığı Kapalıçarşı'nın planı

öncülüğünde bu şahsın çarşıdan çıkarılması için Meşihat'a başvurmuşlardır. Bu hususta hazırlanan yazıyı 27 sahafın ve yedi münâdînin, yani kitap tellalının imzaladığını görüyoruz. Kethüdanın öncülüğünde gerçekleştirilen bu harekete sahaf esnafının büyük bölümünün katıldığını tahmin edebiliriz. Bu belge vasıtasıyla hemen depremden önce çarşıda bulunan sahafkarların isimlerini de öğrenmek mümkün olmaktadır.⁷⁷

Bugünkü Sahafkar Çarşısı'nın Sabit Mekân Olmaya Başlaması

Deprem sonrası çarşıdaki sahafkara "Beyâzîd Câmîi'nin türbe cihetinde kâin açıklıkta birer dolap koyarak ahz u itâ eylemelerine müsâade" edilmiş ve sahafkar geçici olarak buraya yerleşerek ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Necip Asım "Kitapçılık" adlı yazısında bu konuya şöyle temas eder: "Hatta İstanbul'daki zelzele münasebetiyle Çarşı kapalı kaldığı müddetçe sahafkar işsiz kalmadılar. Şimdi lokantalar, kahvehanelerle işgal

olunan Sultan Bâyezîd Türbesi'nin önündeki sefâhathâne yerini barakalarla sahaf çarşısı yaptılar idi."⁷⁸ Ancak bir süre sonra Hakkâklar Çarşısı olarak adlandırılan bu yerde fes ticareti yapan esnafın Kapalıçarşı'ya geçmeleri üzerine sahafkar burada sürekli olarak yerleşmiş oldular. Sahafkardan bir kısmı da Kapalıçarşı'nın tamirinden sonra eski yerlerine döndüler. Nitekim Zaptiye Nezareti'nden yazılan 21 Kanunuevvel 1315 (Şubat 1900) tarihli bir yazıda, Rusya'nın sabık Dâhiliye nazırının "Çârşû-yı Kebîr"deki sahaf dükânlarını ziyaret ettiği belirtilmektedir.⁷⁹ Müze-i Hümayun'dan Maarif Nezaretine yazılan 8 Rebiülevvel 1332 (6 Mart 1914) tarihli bir yazıda da "Sahaf Çârşûsu ve Bedestân ve sâire gibi bey' ü şirâ mahalleri"nden bahsedilmektedir.⁸⁰ Bu da sahafkarların bir bölümünün depremden sonra yenilenen Kapalıçarşı'daki

77 BOA, DH.MKT, 153/9. Bkz. Belge. XIII.

78 BOA, İ.HUS, nr. 27, lef 1512 M/188/1; nr. 27, lef 1512 M/188/2; BEO, nr. 446, lef 33393. İkdâm, 2 Cemaziyelahir 1340/31 Kanunusani 1338, c. 53, no. 8937, s. 5; Emin Nedret İşli, "Kitap, Yine Kitap, Daima Kitap", *Dergâh*, 2009, c. 20, sy. 230, s. 15.

79 BOA, Y.PRK.ZB, 25/114.

80 BOA, MF.ALY, 76/91/1-5.

dükânlarına geri döndüklerini ve faaliyetlerini burada sürdürmeye devam ettiklerini göstermektedir. 1990'lı yıllara kadar Kapalıçarşı'nın içinde "Sahaflar Çarşısı Sokağı" adını taşıyan bir sokak bulunmaktaydı.⁸¹

Matbu Eserlerin Yaygınlaşması ve Sahaftan Kitapçıya Geçiş Süreci

XVIII. asrın sonlarına kadar sahaflık geleneksel biçimde, yani kitap pazarında tedavül eden yazma eserlerin alım-satımı şeklinde yapılagelmiştir. Sahafların büyük çoğunluğu ise ticari faaliyetlerini İstanbul merkezli olarak gerçekleştirmişlerdir. XIX. asır ise sahaflıkta önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Matbu eserlerin kitap pazarına girişi, eğitim sistemindeki reformlar, yeni okulların açılması, okuma yazma oranındaki yükseliş ve yeni ortaya çıkan okuyucu kitlesinin ilgi duyduğu kitaplar sahaflık mesleğinin de bir değişim sürecine girmesine sebebiyet vermiş ve sahafların bir kısmı geleneksel sahaflikten önce kitapçı-sahafa, daha sonra da yayıncı-sahafa dönüşmüştür. XIX. asrın ikinci yarısında da eğitim sisteminin taşraya da yayılışına paralel olarak ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin taleplerini karşılamak için birçok şehirde, genellikle İstanbul'daki yayıncı ve matbaacıların bastıkları kitapların satışını yapan kitapçı-sahaflar ortaya çıkmıştır.

XIX. asrın başlarına kadar, birkaç istisna dışında,⁸² *sahaf* tabiri sadece yazma eserlerin alım-satımını yapan esnaf için kullanılmaktaydı. XIX. asrın ortalarına doğru kitap basımına ilginin artması ve ikinci yarısında da yaygınlaşması sonucunda matbu kitaplara olan talebin artmasıyla bazı sahaflar da bu tür kitapları satmaya başladılar. Ancak matbu eserlerin sahaf dükânlarına giriş süreci biraz ağır seyretmiştir. Bir süre sonra durum değişmiş ve Müteferrika baskısı eserlerle Üsküdar ve Mühendishane matbaalarında basılan kitaplar sahaf

81 Emin Nedret İşli, "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", *İstanbul: Mekân ve İnsan*, haz. Recep Bozdoğan, Nail Yılmaz ve Müslüm Yılmaz, İstanbul 2012, s. 97.

82 Erken tarihlerde de *sahaf* yerine *kitapçı* sözcüğünün, nadir olsa da, kullanıldığını görüyoruz (1029/1620 tarihli bir örnek için bkz. Galab D. Galabov, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, München 1960, s. 336). Şeyh Vefa Camii Haziresi'nde aynı aileden "Kitapçı Hacı Osman'ın oğlu Halil. 1154 (1742)", "Kitapçı el-Hac Osman Ağa. 1157 (1745)", "Kitapçı el-Hac Ali'nin oğlu Osman Ağa. 1167 (1753)" ve "Kitapçı el-Hac Ali'nin çiğerküşesi Osman Ağa'nın (1164/1751) mezar taşları bulunmaktadır (bkz. Mustafa Sürün, "İstanbul Şeyh Vefâ Câmii Haziresi", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, s. 50, 60, 88). 1224/1809 yılında "Vezir Han'ında mütemekkin iken vefat eden Boğos veled-i Ohannes"ten de kitapçı olarak söz edilmektedir (Şer'iye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 861, s. 64b).

terekelerinde görülmeye başlanmıştır.⁸³ Matbu eserlerin de yavaş yavaş kitap ticaretinde yer almasıyla matbu kitap satanlar da uzun bir süre sahaf şeklinde adlandırılmaya devam edilmiş ve sahaf-kitapçı sözcükleri birbirlerinin yerine fark gözetilmeden kullanılmıştır. 18 Ramazan 1264 (18 Ağustos 1848) tarihli bir belgede Takvimhane-i Âmire'de bastırılan kitapların satışını yapan mirî kitapçısı Ahmed Rüşdî Efendi'den "Sahhâf Ahmed Rüşdî Efendi" şeklinde bahsolunmaktadır.⁸⁴ Ancak aynı belgede Rüşdî Efendi'nin kendisinden "Kitapçı Ahmed Rüşdî" şeklinde bahsettiğini görmekteyiz. Ahmed Rüşdî Efendi'nin Sahaflar Çarşısı'nda dükânı da bulunmaktaydı. 1279 (1862) tarihli diğer bir belgede de muhtemelen aynı Rüşdî Efendi'den "Tab'hâne-i Âmire sahaflığı hizmetinde istihdam olunmakta"⁸⁵ diye söz edildiğine göre, bu tarihlerde artık hem yazma hem de sadece basma kitapları satanlar için de *sahaf* tabiri kullanılabilmekteydi.⁸⁶

II. Meşrutiyet'in yayım alanında sağladığı serbestlik neticesinde önemli sayıda kitap basılmaya başlanınca, matbu kitapların satışı için sınırlı sayıdaki sahaf dükânı yeterli kitap dağıtım ağını oluşturamayacağı için, bu konuda Sahaflar Çarşısı'ndaki ve Hakkâklardaki sahaf⁸⁷ ve kitapçıların yanında kâğıtçı, mücellit, tütüncü, tönbekici, sucu, resimci, ciltçi, çaycı, kaşıkçı, miskyağcı dükânları ve gazete satıcılarıyla kıraathaneler devreye girdi.⁸⁸ Bu

83 Mühendishane Matbaası'nda basılan kitaplardan üçünün satışıyla ilgili 22 Şaban 1211 (25 Şubat 1797) tarihli belgede "satılmak üzere sahaflara verilip, hâlâ zimmetlerinde" şeklindeki ifadede XVIII. asrın sonlarında matbu kitapların da satılmak üzere sahaflara verilmeye başlanıldığını öğrenmekteyiz (bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul 1995, s. 182).

84 BOA, A.MKT, nr. 144, lef 38.

85 BOA, HH.VRK, 51/60, 63.

86 Bu tarihlerde yayımlanan gazetelerde yer alan birçok ilanda basılı kitapların satış yeri olarak sahaf adresleri verilmektedir. Basılı kitap ticareti yapmak için kurulmuş olan bir şirkete de Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye adı verilmişti (BOA, Y.MTV, 64/19). Bu kuruluş için bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", *Müteferrika*, 2004, sy. 25, s. 89-97; Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz! "Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar", *Müteferrika*, 2006, sy. 29, s. 3-44.

87 *Takvîm-i Vekâyi*'deki bazı kitapların satışı ile ilgili haberlerde Sahaf Çarşısı'nda Esad Efendi'nin, Hacı Âkif Efendi'nin, Hacı Hüseyin Efendi'nin, Mısırlı Hacı Mustafa Efendi'nin Hakkâklar'da Bekir Efendi'nin ve Ahmed Efendi'nin ilan edilen kitapları satmakta oldukları bildirilmiştir (bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, sy. 1178, 1195, 1198, 1200, 1201, 1204). Necib Âsım, sahafların Ahmed Mîdhat'ın tiyatro, roman türünden eserlerini satmayı kabul etmediklerini belirtir ("Kitapçılık", s. 3).

88 *Fatîm Dîvânı*'nın (İstanbul 1288) arka kapağında satıldığı yerlerle ilgili mahaller, satış yerlerinin çeşitliliğini gösteren güzel bir örnektir: "Zîrde muharrer mahallerde

husus birtakım kitapların basımı dolayısıyla gazete ve mecmualara verilen ilanlarda açıkça görülmektedir.⁸⁹

Hakkâklarda ve Kapalıçarşı'daki Sahaflar Çarşısı'nda bulunan bazı dükkânlarda matbu kitap da satan sahaflar⁹⁰ icra-yı faaliyet ettikleri gibi, sadece matbu kitap satışıyla meşgul olan kitapçılar da Kapalıçarşı'dan civardaki hanlara ve Bâbiâli'ye doğru yayılmaya başlamışlardır. Selim Nüzhet'in [Gerçek] tespitine göre 1908 yılında Hakkâklar Çarşısı'ndaki 52 ve Bedesten'deki 17 sahaf dükkânının yanında Bâbiâli ve çevresinde 35 ve Beyazıt'ın çeşitli bölgelerinde 20 kitapçı dükkânı bulunmaktaydı.⁹¹ Ahmed Rasim, Beyazıt'taki kitapçıların bir kısmının Mürekkepçiler Çarşısı'nın içinde, bir kısmının ise Bedesten sırtında toplandığını söylemektedir.⁹² Fatih Camii, Yeni Camii ve bazı büyük camilerin avlularında da kitapçı barakaları bulunmaktaydı.⁹³

Sahaf-Kitapçı Sözcüklerinde Yol Ayırımının Başlaması

Bu dönemde bir süre *sahaf-kitapçı* sözcükleri birbirlerinin yerine fark gözetilmeden kullanılmışsa da XIX. asrın ortalarına doğru bazı belgelerde bir ayrışma görülmeye başlanmıştır. 24 Cemaziyevvel 1258 (2 Ağustos 1842) tarihli bir belgede Sahaf Osman Efendi b. Hüseyin'in Vezir Hanı'ndaki dükkânının gedik hakkından bahsedilirken "kitapçı gediği" denilmekte, Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânının gediğinden ise "sahaf gediği" şeklinde söz edilmektedir.⁹⁴ Demek ki XIX. asrın ortalarında Hakkâklar Çarşısı'nda bulunan esnaf, sahaf diye adlandırılmaya devam edilirken şehrin diğer bölgelerine yayılanlar da kitapçı olarak anılmaya başlanmıştır. Bu ayrıştırmanın güzel bir örneği

satılır: Hakkâklar Çarşısı'nda Ahmed ve Sahâf Çarşısı'nda İsmâil ve Mücellid Hasan ve Vezneciler'de Oyuncakçı Sezâi ve Bâğçekapısı'nda Tönbekici Hasan ve Lâleli Çeşmesi karşısında Attâr Şükrü Efendilerin dükkânlarında ve umumî karaâthânelerde."

⁸⁹ *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde çıkan bu tür ilanlar için bkz. Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s. 229-249. Ayrıca bkz. *Takvîm-i Vekâyi'*, sy. 740, 752, 771, 775, 772, 807, 808, 887, 914, 968, 993, 1204, 1397, 1471, 1508, 1675; *Vakit*, sy. 1451.

⁹⁰ Sahaflar Çarşısı'nda zararlı kitap satan İranlı kitapçılara engel olunmasını isteyen bazı belgelerden anlaşıldığına göre (BOA, Y.PRK.BŞK, 66/95; BOA, İ.HUS, 960; BOA, DH.MKT, 521/3) çarşıda yazma kitap satan esnaf yanında, basma kitap satan esnaf da yer almaktaydı.

⁹¹ Selim Nüzhet (haz.), *1933 Almanak*, İstanbul, ts., s. 147-149.

⁹² Ahmed Rasim, *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şâir, Edib*, haz. Kazım Yetiş, İstanbul 1980, s. 81-82.

⁹³ BOA, MV, 113/45; BOA, ZB, 373/103.

⁹⁴ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1528, s. 12b.

Mekke'de Kâbe'nin Bâbü's-Selâm kapısı dışında bulunan kitapçılardan birinin tabelasında görülmektedir. Eskiden sahaflık yapan bu dükkân sahibi, matbu eser ticareti yapmaya başlayınca iş yerinin tabelasına bunu "*mektebe*⁹⁵ [kitapçı dükkânı] *sâbıkan sahaf* [eskiden sahaf]" şeklinde aksettirmiştir.⁹⁶ Bâb Mahkemesi'ndeki 28 Safer 1313 (20 Ağustos 1895) tarihli bir kayıta her iki sözcük aralarında fark gözetilerek birlikte kullanılmıştır: "Sahhâf esnâfından İsmâil Efendi b. İbrâhîm ve Münîf Ağa b. Sâdik ta'rifleriyle ... kitâbçı esnâfından Alî Efendi b. Tâhir..."⁹⁷ Ancak fark gözeterek yapılan bu adlandırmalar genel bir uygulamaya dönüşmemiş,⁹⁸ imparatorluğun son dönemlerine kadar matbu kitap satan iş sahipleri sahaf olarak adlandırılmaya devam edildiği gibi, bazı sahaflar da kendilerini kitapçı olarak adlandırmada bir mahzur görmemişlerdir.⁹⁹ Hatta sahaflık Müslümanlara mahsus bir meslek iken, belgelerde bazı yabancı kitapçılar için bile *sahaf* sözcüğü kullanılmıştır.¹⁰⁰

Sahafların Basma Dinî Kitap Satmaya Başlamaları ve Sahaf Profiline Değişmesi

XIX. asrın başlarında sahaf dükkânlarında artık çok sayıda basma dinî kitaplar görülmeye başlanır. Mushaf ticaretinde yoğunlaşan¹⁰¹ Sahaf Hâfız Süleyman Efendi'nin dükkânında, *20 Birgivi ve Şerhi*, *19 Amentü Şerhi*, *68 Amme* ve *Elif-ba* cüzleri vardır.¹⁰² Matbu eserlerin yaygınlaşmaya başlaması ve bunun kârlı olduğunun görülmesi, bazı sahafları toptan kitap satıcılığına ve kitap

⁹⁵ "Mektebe" sözcüğünün kitapçı ve farklı anlamlarda kullanılışı için bkz. Ami Ayalon, "Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850-1914", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2010, c. 37, sy. 1, s. 79.

⁹⁶ Abdülvehhâb b. İbrâhîm, *el-Ulemâ' ve'l-üdebâi'l-verrâkin fi'l-Hicâz fi'l-karnî'r-râbi' aşer el-hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

⁹⁷ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Bâb Mahkemesi, nr. 523, s. 38.

⁹⁸ Mesela Sahaf Seyyid el-Hâc İbrahim Esad Efendi, 29 Ş[aban] 1260 (11 Kasım 1844) tarihli terekesinde "kitapçı" olarak anılmaktadır (Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1552, 79a).

⁹⁹ Sahaf Nasrullah Tebrizî, Franz Taeschner'e yazdığı 20 Temmuz 1924 tarihli mektubunda kendisinden "Der-Saadet, Bâyezid'de Çadirelar Caddesi'nde 155-157 numarada kitapçı Rıza Nasrullah" şeklinde bahseder (bkz. Jan Schmidt, "Franz Taeschner's Collection of Turkish Manuscripts in the Leiden University Library", *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul 2002, s. 243).

¹⁰⁰ BOA, DH.MKT, 2349/25; 2466/32; BOA, MF.MKT, 84/66.

¹⁰¹ Süleyman Efendi'nin dükkânında fiyatları 18 ilâ 167 kuruş arasında değişen 55 mushaf bulunmaktadır.

¹⁰² Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1041, s. 52b (5 C[emaziyelahir] 1254/1 Nisan 1819).

basımına yöneltmiştir. 10 Şevval 1257 (25 Kasım 1841) tarihinde terekesi tespit edilen el-Hâc Hüseyin Ağa b. Ömer toptan kitap ticaretine yönelen ve bu yolla iyi para kazanmış olan sahaflardan biridir. 104.121 kuruşluk bir servete sahiptir. İki cariyesi, iki gulamı ve bir sefinede de 6.000 kuruş değerinde bir ortaklığı vardır. Terekesinde bastırıldığı veya toptan satışını yaptığı yüzlerce nüshası olan 6 kitap vardır: 156 *Muhammediye Şerhi*, 238 *Dîvân-ı Vehbî*, 72 *Hümâyûnnâme*, 123 *Alî Efendi Fetvâsı*, 133 *Târîh-i Ebû Necîb*, 103 *Târîh-i Ebû Alî Sinâ*. Hüseyin Ağa İstanbul dışına da toptan kitap satıyor olmalıdır ki Rizeli İbrâhîm Efendi'den 4.750, Şamlı el-Hâc Hüseyin Ağa'dan da 10.350 kuruş alacağı vardır.¹⁰³ Sahaf Geredeli Ali Efendi de Ceride Basmahanesi'ndeki Yasef bezirgâna 4.371 kuruş borcu olduğuna göre, kitap bastıran sahaflardan biri olmalıdır.¹⁰⁴

XIX. asrın ortalarında basma kitap ticaretine yönelen sahafların sayısında bir artış görülür. Sahaf el-Hâc Ali Efendi öldüğünde, elinde sattığı ders kitaplarıyla halk hikâyelerinden yüzlerce nüsha bulunmaktadır. Bu kitaplardan bir kısmı "eczâ" hâlinde yani ciltsizdir. Alî Efendi, öyle anlaşılıyor ki bunları müşteri çıktıkça ciltletip satmaktadır. Alî Efendi'nin bazı sahaflardaki alacağı da bastığı kitapların satışı dolayısıyla olmalıdır.¹⁰⁵ Sahaf Seyyid el-Hâc Hasan Efendi de toptan basma kitap ticaretiyle meşgul olan sahaflardan biridir. 7 Receb 1271 (26 Mart 1855) tarihli terekesinde "Hüseyin Efendi zimmetinde kitâb şirketinden" olan 1.366 kuruşluk alacağından bahsedilmektedir. Sahaf Süleyman Efendi'den de 500 kuruş alacağı vardır. Dükkânındaki bazı matbu eserlerin 300-1.000 arası nüshası bulunmaktadır. İstanbul dışındaki sahaflara da kitap satıyor olmalı ki Şamlı Mehmed Efendi b. Mehmed'de olan 8.510 kuruşluk alacağının tahsili için ölümünden sonra hanımı Emine Hanım mahkemeye müracaat etmiş ve alacağının tahsilini istemiştir.¹⁰⁶ Sahaf Hasan Efendi yeterli sermayesi olmadığı için birçok kişiden borç almıştır. Bunlar arasında Sahaf Halil Efendi'ye olan 9.721, Kâğıtçı İsmâil Efendi'ye olan 1.254 ve Cerideci Çörçil'e [William Churchill] olan 3.598 kuruşluk borçları dikkat çekmektedir.¹⁰⁷

Sahaf Karahisarî Ali Rıza Efendi'nin, 17 Muharrem

1294 (1 Şubat 1877) tarihinde vefat eden oğlu Mehmed Sadeddin Efendi'nin toptan kitap ticaretini oldukça geliştirmiş olduğunu görüyoruz. Mehmed Sadeddin Efendi 48 farklı kitabın dağıtımını yapmaktadır. Bunlardan önemli bir kısmı babasının ve daha sonra da kendisinin bastığı kitaplardır. Dükkânında dinî kitaplar yanında tarihe, edebiyata dair eserler ve halk hikâyeleri de vardır. Çok satılan *Âşık Garib Hikâyesi*'nin 300, *Kara Davud*'un 200, *Yıldıznâme*'nin de 300 nüshası bulunmaktadır.¹⁰⁸ Mehmed Sadeddin Efendi'nin 210.025 kuruşluk, dönemine göre oldukça önemli bir servete sahip olması, kitap ticaretinde başarılı olduğunu göstermektedir. Mehmed Sadeddin Efendi aynı zamanda Sahaf İbrahim Lâmi'î ve ileride kendisinden bahsedeceğimiz 24 Şaban 1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat eden dönemin en zengin sahaflarından Karahisarîzade Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin kardeşidir.

Toptan kitap ticareti yapan sahaflardan biri de el-Hâc Nuri Efendi b. Ömer'dir. 14 Şevval 1313 (29 Mart 1896) tarihli terekesindeki¹⁰⁹ 4.252 kitabın bir kısmı eczâ hâlinde, yani ciltlenmemiştir. Nuri Efendi'nin dükkânında bu şekilde 505 *Tercüme-i Mirkât*, 380 *Hüdâyî Dîvânı*, 580 *Keşkül*, 1.028 *Münşeât-ı Azîziye* ve 1.000 *Hâbnâme-i Veysî* bulunmaktadır. Önemli bir kitapçı olmasına karşılık, Nuri Efendi'nin serveti şaşılacak derecede düşüktür. Akla ilk gelen, müzayedede bu tür kitapların rağbet görmediği için değerini bulamamış olmasıdır. Satış fiyatlarına göre *Münşeât-ı Azîziye*'nin fiyatı 2.4 kuruşa, *Hüdâyî Dîvânı*'nın fiyatı 1,5 kuruşa ve *Hâbnâme-i Veysî*'nin fiyatı da 0.05 kuruşa gelmektedir. Ciltli olarak satılan *Şefik-nâme* 1,27 kuruşa, *el-Münküzü mine'd-dalâl* 0,8 kuruşa müşteri bulabilmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun da bunda payı olsa gerekir. Yine toptan kitap ticareti yapan Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi b. Osmân'ın 20 Zilkade 1320 (18 Şubat 1903) tarihli terekesinde de¹¹⁰ benzer bir durum vardır. Muharrem Efendi'nin dükkânında 40-50 çeşit kitabın 100-1.500 arası nüshası bulunmaktadır. Bazı dinî kitaplarla ders kitapları hariç, diğerleri oldukça ucuz fiyattan satılmışlardır. Sahaf Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi'nin bir de matbaası vardır ve kitapları Sahaflar veya Hakkâklar Çarşısı'ndaki bir dükkânda değil de yeri belirtilmeyen mağazasında bulunmaktadır.

Bazı sahafların ders kitabı ve halkın ilgi gösterdiği kitapların ticaretine yoğunlaştığını görmekteyiz. Sahaf

103 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1495, s. 90a.

104 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 29, s. 16b (29 Rebiülahir 1269/9 Şubat 1855).

105 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1706, s. 87a (15 Ş[aban] 1271/26 Mart 1855).

106 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadareti, nr. 526, s. 19b-20.

107 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, 1706, s. 92a.

108 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1846, 8b.

109 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 83, s. 33a.

110 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 96, s. 90b.

Ahmed Efendi b. Mustafa'nın dükkânında yüzlerce kitabın 20-50 arası nüshaları bulunmaktadır.¹¹¹ Sahaf Mustafa Efendi b. Abdullah'ın dükkânında diğer kitaplar yanında Arap grameriyle ilgili 920 *İbn Akîl*, 135 *Adah* vardır.¹¹² Hüseyin Hilmi Efendi b. Kürtoğlu Abdullah'ın kitaplarının büyük çoğunluğunu matbu ders kitapları teşkil etmektedir. *Kavâid-i Fârisî*'nin 362, *Kavâid-i Sarfiyye*'nin 313, *Şurût-ı Salât*'in 828 ve *Ta'limü'l-evzân*'ın 439 nüshası vardır.¹¹⁵ Kasab İvaz Mahallesi imamı Sahaf el-Hâc Ömer Efendi b. Ömer'in dükkânında diğer matbu kitapların yanında 1.000 *Baytârname*, 70 *Kıyas-ı Enbiyâ* ve 176 *Hediyetü'l-kudât* bulunmaktadır.¹¹⁴

23 Cemâziyelâhir 1309 (24 Ocak 1892) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Sahaf Hafız Ahmed Efendi kitap satışı yanında basım işiyle de uğraşmaktadır. Zira terekesinde "kitap için baskı taşı 7 adet: 1.442 kuruş" şeklinde bir kayıt görülmektedir. Ahmed Efendi'nin Hakkâklar Çarşısı'ndaki dükkânındaki bazı kitapların 2.000'e kadar nüshası bulunmaktadır. Mesela harekeli *Dürr-i Yektâ*'nın 2.090, *Mecmûatü'l-mühendisîn*'in 960, *Telhîs Metni*'nin 631, *Tuhfe-i Vehbî*'nin 1.495 ve *Eyyühe'l-veled* şerhinin 1.200 nüshası mevcuttur.¹¹⁵ 24 Şaban 1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat eden Sahaf Karahisarîzade Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin Molla Gürânî Mahallesi'ndeki evinin karşısında bir matbaası bulunmaktadır. Terekesindeki birçok kitabın yüzlerce nüshası yanında, matbaa tezgâhı ve baskı taşları da vardır. Mustafa Esad Efendi, bastığı kitapların yanında, bazı tarih eserlerinin toptan satışını da yapmaktadır: "Basma *Târih-i Râşid* takım 363: 5.124 kuruş; Basma *Târih-i Râşid* cild-i râbî' eczâ 150: 300 kuruş; Basma *eczâ Târih-i Râşid*, takım 95: 1.420 kuruş; Basma *Târih-i Âlî*, takım 324: 3.240 kuruş; Basma *Târih-i Taberî*, takım 780: 15.600 kuruş." Mustafa Esad Efendi kitap ticareti dolayısıyla 795.343 kuruş gibi dönemine göre oldukça önemli bir servete sahip olmuştur.¹¹⁶

6 Zilhicce 1327 (19 Aralık 1909) tarihinde vefat eden Hacı Küçük Camii imamı Sahaf el-Hâc Mehmed Efendi'nin Hakkâklar Çarşısı'ndaki dükkânında bulunan kitapları, artık XX. asrın başlarında matbu kitapların, kitap pazarını neredeyse tamamen ele geçirdiklerini göstermektedir.

¹¹¹ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1846, s. 58b.

¹¹² Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 59, s. 48b.

¹¹³ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 75, s. 21a.

¹¹⁴ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1904, s. 26a (22 Ş[aban] 1305/4 Mayıs 1888).

¹¹⁵ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1934, s. 12a.

¹¹⁶ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1934, s. 28a.

Mehmed Efendi'nin dükkânında bazı yazma eserler varsa da, kitapların çoğu matbudur ve bunların da çok sayıda nüshası vardır.¹¹⁷

Sahaftan dönme kitapçıların yayın politikasında bir husus dikkati çekmektedir. Bu sahaf-kitapçıların hemen hemen hepsinin XIX. asrın ilk yarısında yayınladıkları eserler, ticaretlerindeki geleneksel çizgileriyle uyumludur. Asırlardır sattıkları dinî ilimlerle ilgili eserler yanında halka yönelik birtakım kitaplar ve az da olsa bazı tarih kaynaklarını basmışlardır. Bastıkları kitaplar arasında şiir, hikâye, roman, tiyatro türünde eser pek görülmez. Dükkânlarında başka yayıncıların bastıkları bu tür eserleri satmayı bile bir süre kabul etmemişlerdir. Bu tür eserler okuyucuya şehrin diğer bölgelerindeki kitapçı ve diğer başka meslek mensupları tarafından ulaştırılmıştır. Ancak eğitimin yaygınlaşmasından ötürü oluşan yeni okuyucu kitlesi sahaf-kitapçıları da yayın politikalarını değiştirmeye zorlamıştır.

Galata ve Pera Kitapçıları ve Yabancı Dilde Kitapların Dolaşımı

XX. asrın başlarında artık matbu kitap ticaretiyle meşgul olan kitapçı dükkânları Bâbüâli yanında şehrin diğer bölgelerine de yayılmış bulunuyorlardı. Devrin gazetelerinde "Beyoğlu, Galata ve Üsküdar cihetlerinde bulunan bilumum sahaf ve kitapçılardan" bahsedildiğine göre bu bölgelerde kitapçılıkla uğraşan esnaf sayısı kayıt altına alınmayı gerektirecek kadar çoğalmış olmalıdır.¹¹⁸ Galata ve Pera'daki (Beyoğlu) kitapçı dükkânlarının hemen hemen hepsi gayrimüslimler tarafından işletilmekteydi ve bir kısmı da daha XIX. asırda kurulmuştu.¹¹⁹ Asrın başlarında Galata'da Batı dillerinde eserler satan bir kitapçıdan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier şöyle söz etmektedir:

¹¹⁷ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 2000, s. 86a.

¹¹⁸ *Sabah*, 9. 3.1315, s. 2; 28. 2. 1315, s. 3. 1928 Yılında yayımlanan *Büyük Ticâret Salnâmesi*'nde İstanbul'un çeşitli bölgelerinde matbu kitap satan kitapçıların isimleri verilmektedir. Listede Beyoğlu ve Bâbüâli'de kitapçılık yapan birçok gayrimüslimin adları geçmektedir (bkz. s. 1323-1325). Arşiv belgelerinde Beyoğlu ve Galata'da kitapçılık yapan Osmanlı tebasından Rum ve Ermenilerin yanında, birçok yabancıdan da adı zikredilmiştir. Bunların arasında İngiliz (BOA, MF.MKT, 560/22; 967/48), Yunan (BOA, DH.MKT, 2415/39; 1072/51) ve Rus (BOA, MF.MKT, 670/11) milletlerine mensup kimseler de bulunmaktadır.

¹¹⁹ Johann Strauss'un tespitlerine göre 1847 yılında Beyoğlu'ndaki kitap ticaretini iki gayrimüslim yürütüyordu. Bunlardan Wick sadece bazı Fransızca romanlar satmakta, İskender adındaki Ermeni ise dinî kitapları satmamaya özen göstermekte ve ilmi kitaplar satmaktadır ("Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, 2003, c. 6, sy. 1, s. 46-47).

Yunanca, Latince veya Avrupa dillerinde yazılmış bir kitap satın almak istiyorsanız Bazar'daki Türklerin dükkânlarına gitmeyeceksiniz. İstanbul'da Batı dillerinde kitap satan tek bir dükkân vardır. Galata'daki bu dükkâna defalarca gittim. İki metre karelik küçük bir dükkân. İçeriye ancak kitapların üzerinden atlayarak girebiliyorsunuz. Oturacak bir yer olmadığı için kitap yığınlarının üzerine oturmalısınız. Başka yerde bulamayacağınız Fransızca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce eserler burada mevcuttur. Bu dükkân tamamen yabancılara hitap etmektedir.¹²⁰

Yazdıklarından anlaşıldığına göre John Auldjo, Galata'daki dükkâna bizzat gitmiş fakat almaya değer bir kitap bulamamıştır.¹²¹

Eminönü ve Galata bölgesindeki hanlarda da muhtemelen yabancı kitap ithali ve kırtasiye teminiyle iştigal eden gayrimüslim kitapçılar yoğunlaşmıştı. XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında Çakmakçılar Yokuşu'ndaki Büyük Yeni Han'da H. T. Kelleciyan'ın, Perşembepazarı'ndaki Serpuş Han'da G. Pischtoff'un, Marpuççular Caddesi'ndeki Büyük Abud Efendi Han'da Misakyan ve Garipyan'ın, Zindankapı'daki Zindan Han'da C. Sphyra Freres'in, Yüksekaldırım'daki İzmirlioğlu Han'da Z. Şişmanyar'ın ve Banka Sokak'taki Saint Pierre Han'da Depasta-Sphyra-Gerard'ın dükkânları bulunmaktaydı.¹²² 1840'larda Ermeni kitapçılar da Vezirhan'a yerleşmişlerdi.¹²³ XIX. asrın başlarında Mercan Çarşısı'ndaki Markar (d. 1789-ö. 1845) oldukça tanınan bir kitapçıydı.¹²⁴

XIX. Yüzyılın Kitap Piyasasının Önemli Yeni Aktörleri: İranlı Kitapçılar

İranlı kitapçılar denilen Azeri kitapçıların da İstanbul'un kitap ticaretinde önemli bir yeri vardı. Kitap basımının yaygınlaşmasından önce de İstanbul'da sahaflık yapan bazı İranlılar bulunmaktaydı. Ancak XIX. asrın ortalarından itibaren İstanbul'da hususi matbaaların

120 Le Comte de Choiseul-Gouffier, Ambassadeur de France à Constantinople, *Voyage Pittoresque dans L'Empire Ottoman*, Paris 1842, c. 4, s. 105-104. 1830-1831 yıllarında İstanbul'da bulunan Joseph Michaud'un eserinde elçinin yazdıkları harfi harfine tekrar edilmektedir (bkz. M. Michaud, M. Poujoulat, *Correspondance D'Orient 1830- 1831*, Bruxelles 1835, c. 2, s. 243).

121 John Auldjo, *Journal of a Visit to Constantinople*, London 1835, s. 76.

122 M. Sadettin Fidan, *Geçmişten Geleceğe İstanbul Hanları*, İstanbul 2009, s. 32, 55, 65, 189, 246, 277.

123 Erdem, "Sahhafılar ve Seyyahlar", c. 11, s. 729.

124 Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire", s. 46.

yaygınlaşmasıyla¹²⁵ İranlı kitapçıların sayısının çoğaldığı ve bunların yoğun olarak izinsiz (ruhsatsız) mushaf ve diğer kitapların basım işine girdikleri görülmektedir.¹²⁶ İranlı kitapçıların bu tür faaliyetleriyle ilgili olarak çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur.¹²⁷ İranlı kitapçıların büyük bir kısmı Hakkâklar Çarşısı'nda,¹²⁸ bir kısmı da Valide Hanı, Vezirhanı ve Kitapçı Hanı'nda bulunmaktaydılar. Çemberlitaş'ta¹²⁹ ve Yeni Cami avlusunda¹³⁰ sergi açan İranlı kitapçılar da vardı.

I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyet Döneminde Sahafılar

İstanbul'daki kitapçılar önce Balkan Harbi'nin daha sonra da I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu ekonomik buhranlardan son derecede etkilendiler. Ahmed Rasim'in naklettiğine göre birçok Rumeli vilayetinin elimizden çıkmasıyla İstanbul kitapçılığının belli başlı müesseselerinden beş altısı kapanmış ve Bâbüâlî Caddesi'ndeki kitapçı dükkânlarından bazıları aşçı, kebabçı, bakkal dükkânı olmuştu.¹³¹

Sahafılar ise Cumhuriyet'ten sonra da faaliyetlerini eski Hakkâklar Çarşısı'nda sürdürmüşlerdir.¹³² Hakkâklar Çarşısı'nda sahafaların yanında başka mesleklerle mensup esnaf da bulunmaktaydı. Bildirildiğine göre burası "sahafiye kitaplarının dışında meşhur Sahaf Raşit Efendi'nin damadı olan Necati Bey'in tarifleriyle; Yemci Ahmet Efendi, Acem Uzun İsmail, İsmail Efendi, Kâmil Miras'ın oğlunun dükkânı, Ali Ertem, Deli Hafız Lokantası, Mahmut Efendi, Baharatçı Nadir Efendi, Tatlıcı Nami Efendi ile Şemsettin Yeşil, Pulcu Cemil, Raşit Efendi, Hulusi Bey, Şükrü Efendi, ağızlıkçı, saatçi, çorapçı, tespihçi gibi pek çok karışık esnaf grubundan insanların

125 Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurena Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, 2011, sy. 39, s. 5-6.

126 Birinci, "Osman Bey ve Matbaası", s. 23-25.

127 BOA, DH.MKT, 2437/21; 2745/12; BOA, MF.MKT, 387/62; 392/2; 407/31; 433/50; 434/35; 628/41; 629/5; 629/52; 647/6; 845/8;

128 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis'te* (13 Şevval 1277, sy. 123, s. 4.) çıkan, bir kitabın satış yerleri ile ilgili ilanda "Sahâflar Çârşûsunda Ahmed Efendi'nin dükkânında ve Bâyezid'de Acem kitâpçılarında" denildiğine göre İranlı kitapçıların bir kısmı da XIX. asrın ortalarında Beyazıt bölgesine yerleşmişlerdi.

129 BOA, MF.MKT, 411/10.

130 BOA, MF.MKT, 434/21.

131 Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara 1969, s. 155-155.

132 Cumhuriyet'ten sonra Bâbüâlî'de, Beyazıt ve çevresinde, Hakkâklar Çarşısı'nda sahafılık ve kitapçılık yapanların bir listesi Server R. İskit'in *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* adlı eserinde mevcuttur (İstanbul 1939, s. 270-272).

ve ticaret erbabının da bulunduğu bir durumda imiş.¹³³ 6 Ocak 1950 tarihinde Sahaflar Çarşısı'nda çıkan bir yangında buradaki dükkânlardan on beşi yanınca, İstanbul Belediyesi diğer ahşap dükkânları da kaldırarak burada Türk üslubunda bir kitap çarşısı inşa ettirmiş ve on ikisi çift katlı olmak üzere, yaptırılan yirmi üç dükkâna tekrar kitapçıları yerleştirmiştir.¹³⁴ 12 Eylül sonrasında da çarşının ortasına İbrahim Müteferrika'nın büstü konmuş ve mevcut bazı tenteli prefabrik dükkânlar da düzenlenerek çarşıdaki dükkân sayısı arttırılmıştır.¹³⁵

İstanbul'daki sahaf dünyasını önce 1980'den sonra Türkiye'de meydana gelen değişiklikler, ardından 1990'larda bilgisayarın yayın dünyasına girişi ve 2000'li yıllarda internet ortamı derinden etkilemiştir. Bugün Sahaflar Çarşısı eski kimliğini kaybederek daha çok ders kitabı, test kitapları, turistik kitapların satıldığı bir yere dönüşmüştür.

Öte yandan, 1990'lardan itibaren sahaflık mesleğini icra edenlerin sayısında dikkate değer bir artış görülmektedir. 2007'den bu yana Beyoğlu Belediyesi tarafından başlangıçta Gezi Parkı'nda sonrasında Tepebaşı'nda Eylül ayı içinde düzenlenen Beyoğlu Sahaf Festivali'nin 2012'de yapılan 6'ncısına 68 sahaf katılması bu artışa işaret eder. Sahaf dükkânları Beyoğlu'nda Aslı Han Pasajı (Eski Krepen Pasajı), Kadıköy'de Kafkas Pasajı ve Bahariye bölgesinde yoğunlaşmaya başlamakla birlikte Beyazıt, Sarıyer, Ortaköy ve Şişli semtlerinde de az sayıda olsa da sahaf dükkânı bulunmaktadır.

1990'lardan sonra yaşanan önemli bir gelişme de bir yandan Arap harfli yazma ve basılı kitabın alım-satımının azalmaya başlaması, diğer yandan görsel açıdan dikkat çeken her türden malzemenin dolaşıma girmesi olmuştur.

Sahaflar Loncası ve Şeyhleri Üzerine

Osmanlı döneminde sahaflar, diğer meslek grupları gibi bir lonca şeklinde teşkilatlanmışlardı. Ancak sahaflar loncasının hangi tarihte teşekkül ettiğini bilemiyoruz. Muhtemelen XV-XVI. asırlarda sahafların sayısı bir lonca bünyesinde teşkilatlanmalarını gerekli kılmamıştır. XVII. asırda diğer birçok meslek grubunda olduğu gibi sahafılıkta da önemli gelişmeler olmuştur. Sahaflar XVIII. asrın ortalarında gedik sistemine girdiklerinde

¹³³ İşli, "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", s. 98.

¹³⁴ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 1953, s. 90; Aslan Kaynaradağ, "Çeşitli Yönleriyle İstanbul Sahaflar Çarşısı", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması: Semavi Eyice'ye Saygı*, haz. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul 2005, s. 606; İşli, "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", s. 98-99.

¹³⁵ İşli, "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", s. 100.

bağlı oldukları bir loncanın da mevcut olması gerekir.¹³⁶ Zira *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*'nde ve XVII. asra ait *Surnâmeler*de de sahaflar bir esnaf grubu olarak ele alınır. Evliya Çelebi sahaf esnafından bahsederken pirlininin bir yerde Abdullah Yetîmî, başka bir yerde de Ebâzer-i Giffârî olduğunu nakleder.¹³⁷ Evliya Çelebi ayrıca sahafların ulema sınıfı ile ilişkisinden dolayı ulemaya has kıyafet taşıyıp merasimlerde "kadiasker alayında taht-ı revanlar üzere dükkânlarında niçe bin kitabı zeyn idüp alay ile ubur" ettiklerini söyler.¹³⁸ Tarihçi Âli de saraydaki düğünlerden biri dolayısıyla yapılan şenliklerde padişaha hediye sunan esnaf gruplarını sayarken sahaflardan da söz eder ve sahaf tairesinin kıymetli kitaplardan oluşan hediyelerini nasıl takdim ettiklerini anlatır.¹³⁹ Herhâlde Evliya Çelebi'nin ve *Surnâmelerin* sahaf esnafıyla ilgili nakillerinden hareketle diğer birçok esnaf teşkilatı gibi sahafların da XVII. asrın ortalarında lonca yapılanmasına sahip bir esnaf teşkilatı hâline geldiği söylenebilir. Belgelerden elde ettiğimiz bilgilere göre sahaf esnafı teşkilatında şeyh/kethüda, tellallar ve bölükbaşılar görev yapmaktaydı.

Sahafların teşkilat bünyesine girebilmeleri için diğer loncalarda olduğu gibi izlenecek bir yol var mıydı?¹⁴⁰ Sahaf olabilmek için bazı niteliklere sahip olmak gerekiyor muydu? Belgelerde ve yazılı kaynaklarda bu konuda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden usta-çırak ilişkisinin mahiyetini, eğer böyle bir sistem varsa, çıraklıktan ustalığa geçişin süresini ve nasıl gerçekleştiğini bilemiyoruz. Sahafların okuma-yazma yanında belli seviyede Arapçaya da vakıf olmaları gerektiğinden mesleğe gireceklerin bu özelliklere sahip olup olmadıklarının tespit edilip edilmediği, eğer böyle bir usul varsa nasıl uygulandığı da meçhulümüzdür.

Sahaflar ticari faaliyetlerini birkaç asır sahaflar şeyhinin nezareti altında yürütmüşler, XIX. asrın ikinci yarısında ise şeyhin yerini kethüda almıştır. C. White,

¹³⁶ Sahaf Gediği konusuyla ilgili olarak ayr. bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul 2013, s. 270-289.

¹³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, c. 1, s. 225, 291.

¹³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 225, 291. Radavî'nin *Fütüvvetnâme*'sinde de eski kitap alıp satanların pirinin Abdullah-ı Yetîmî olduğu ve silsilelerinin onun vasıtasıyla Selmân'a, ondan da Hz. Ali'ye çıktığı nakledilir (bkz. Ali Torun, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1998, s. 148).

¹³⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmiu'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr*, haz. Ali Öztekin, Ankara 1996, s. 156; Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler: Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Ankara 1999, s. 422-423.

¹⁴⁰ Diğer esnaf teşkilatlarıyla ilgili bilgiler de genellikle belgelere dayanmamakta, *Fütüvvetnâme*'lerde verilen bilgilerden hareketle kıyas yoluyla bilgi oluşturmaya çalışılmaktadır.

sahaflar şeyhinin esnafın en yaşlı ve en saygın kişileri arasından seçildiğini söyler.¹⁴¹ Sahaflar aralarından seçtikleri meslekte kıdemli, tecrübeli ve bilgi sahibi bir kişiyi kadıya arz ederler ve kadı da uygun gördüğünü bir ilamla Divan'a gönderir; çıkan karar üzerine de tayin edilen kişiye bir berat verilir. Şeyhin tayini gibi azli de meslek mensuplarının toplanıp karar vermeleri ve kadının da bu kararı tasdik etmesi ile gerçekleşirdi. Şeyhler "ferağ" yoluyla, yani kendi istekleriyle de görevlerini bırakabilirlerdi.

Kethüdalık isim ve fonksiyon olarak XVIII. yüzyıldan itibaren giderek yerleşmiş olmakla birlikte,¹⁴² XVIII. asra ve XIX. asrın başlarına ait sahaflarla ilgili belgelerde kethüdan genellikle bahsedilmez. XVIII. asrın sonlarında sahaflarla ilgili olarak çıkarılan birkaç fermanla, esnaftan sorumlu kişi olarak sahaflar şeyhi gösterilir.¹⁴³ XIX. asrın ortalarından itibaren sahaflar kethüdası ön plana çıkmış ve bu esnaf grubunun devletle olan münasebetlerini yürütmeye başlamıştır.¹⁴⁴ Kethüda da sahaflar şeyhi gibi esnaf tarafından seçilirdi. Tayinle belirlendiği nadir hâllerde bile esnaf çoğunluğunun tasvibi zorunlu idi. "Seçim için ustalar, kadının huzuruna adayla birlikte giderek, onu kethüda olarak seçmiş bulduklarını şifahen beyan ederler, kethüda adayı da seçimi kabul ederek esnafın yönetimini hakkaniyetle yürüteceğine söz verdikten sonra kadı, seçim tutanağı diyebileceğimiz *hücceti* defterine kaydeder ve konuyla ilgili i'lâmı Divan'a gönderirdi."¹⁴⁵ Gelen beratın aslı esnafa verilir, kopyası da Sicil Defteri'ne kaydedilerek muamele tamamlanırdı.¹⁴⁶

İstanbul sahaflarının bugün yaşayan en büyük ustası uzun yıllar mezat yöneticiliği de yapan İbrahim

Manav'dır.¹⁴⁷ Mesleğe hizmet veren yaşayan kıdemli sahaflar arasında Lütfullah Seymen (Müteferrika Sahaf), Muhittin Salih Eren (Eren Kitabevi), E. Nedret İşli ve Puzant Akbaş (Turkuaz Kitabevi) sayılabilir.

Kitap Müzayedeleri

Sahaflar şeyhi müzayedede işlerini "sahaf dellâlî",¹⁴⁸ "kitab dellâlî"¹⁴⁹ ve bazen de "sahaf münâdîsi"¹⁵⁰ ve "münâdî"¹⁵¹ diye adlandırılan tellallar vasıtasıyla yürütmekteydi. Tellallar satıcı ile alıcı arasında alışverişi gerçekleştiren en önemli araçlardı. XVI. asırda kaleme alınmış mesleklerle ilgili bir eserde kitap tellallarının uyması gereken kurallar şöyle verilmiştir: Kitapları kaybedecek, tenkit ve yerecek kimselere satmamak. Bidat ehlinin, sapıkların, münecimlerin kitaplarıyla *Siretü Antere* gibi yalanlarla dolu kitapları satmamak. Kâfirlere, mushaf ve hadis ve fıkıhla ilgili eserleri satmamak.¹⁵² Tellallar müzayedeler dışında da dükkân dükkân dolaşarak kitapların satışına aracılık ederler, yaptıkları görev karşılığında satış tutarının %1-2'si arasında bir ücret alırlardı.

Birçok esnaf teşkilatında kethüdanın yardımcısı olarak görev yapan yiğitbaşıya sahaf teşkilatında rastlamamaktayız. Buna mukabil bazı belgelerde adı "sahaflar bölükbaşısı" olarak geçen bir görevliden¹⁵³ bahsedilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kapalıçarşı'nın inzibatının teminini sağlayan bölükbaşılar dışında, sahaf esnafının düzenini sağlamak için de bu esnaf grubunun kendi aralarından seçtikleri bu tür görevliler bulunmaktaydı.

Sahafların ticari hayatında ve kitap temininde müzayedeler önemli bir yere sahipti. İstanbul'daki kitap müzayedeleri genellikle Bedesten'de ve bitişindeki Sahaflar Çarşısı'nda yapılmaktaydı. İnciciyan,

¹⁴¹ White, *Three Years in Constantinople*, c. 2, s. 158.

¹⁴² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 296.

¹⁴³ BOA, C.BLD, nr. 7269; BOA, C.MF, nr. 5641; BOA, MAD, nr. 10221; Şer'îye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, nr. 76, s. 10-11.

¹⁴⁴ Suraiya N. Faroqhi'nin "XVII ve XVIII. asır İstanbul'unda ve muhtemelen de Türkçe konuşulan diğer şehirlerde loncaların faaliyetlerini yürütme sorumluluğunun kethüdaya ait olduğu" şeklindeki genellemenin en azından İstanbul sahafları loncası için doğru olmadığı görülmektedir (bkz. "Guildsmen and Handicraft Producers", *The Cambridge History of Turkey*, Cambridge 2006, c. 3, s. 350. Ayrıca Rifat Özdemir'in bir çalışmasında tespit ettiği verilere göre XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki esnaf yöneticilerine farklı adlar verildiği ve Faroqhi'nin genellemenin "Türkçe konuşulan diğer şehirleri de" kapsamayacağı anlaşılıyor (bkz. Rifat Özdemir, *Antakya Esnaf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2007, s. 19-20).

¹⁴⁵ Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 296.

¹⁴⁶ Kethüda seçiminde yapılan bürokratik işlemler için bkz. Halil İnalek, "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethüda)", *WZKM*, 1986, c. 76, s. 135-142.

¹⁴⁷ Emin Nedret İşli, "Sahaflar", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, s. 788.

¹⁴⁸ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Havass-ı Refia Mahkemesi, nr. 469, s. 20a.

¹⁴⁹ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Diyarbakır, nr. 296.

¹⁵⁰ Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 815, s. 61b; nr. 1664, s. 59a. 24 Ş[aban] 1242 (25 Mart 1827) tarihli bir belgede de Hafız Mehmed Efendi'den "esnâf-ı merkume münâdîlerinden" şeklinde söz edilmektedir (bkz. Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriye, nr. 1191, s. 36a).

¹⁵¹ BOA, DBŞM.ZMT, nr. 13978, s. 18; BOA, MAD, nr. 9738, s. 76; Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 45, s. 67b; nr. 49, s. 55a.

¹⁵² Bkz. Şemseddin Muhammed b. Tolun es-Sâlihî ed-Dımaşkî, *Nakdüt-tâlib li-zeğali'l-menâsıb*, haz. Muhammed Ahmed Dehmân ve Hâlid Muhammed Dehmân, Beyrut 1992, s. 190.

¹⁵³ Şer'îye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, nr. 67, s. 41; nr. 90, s. 66a; Şer'îye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadareti, nr. 419, s. 61b; BOA, A.DVN.RSK, nr. 129, s. 189.

Bedesten'den bahsederken, Bedesten'in dört kapısının, önünde yapılan mezat yerlerine göre adlandırıldığını ve Kitapçılar Kapısı'nın önünde de her türlü kitabın mezada çıkarıldığını söyler.¹⁵⁴ Fatih Camii avlusunda da daha çok dinî ilimlerle ilgili kitapların müzayedeleri yapılmaktaydı.¹⁵⁵ Ulema sınıfına mensup kimselerin kitapları ise genellikle Süleymaniye'deki Fetvahane'de¹⁵⁶ ve yine aynı yerdeki Kazasker Kapısı'nda mezat edilmekteydi.¹⁵⁷ Bu mekânın seçilmesinin en önemli sebebi muhtemelen hem buradaki mevcut müşteri potansiyeli yani bu tür kitapların alıcılarının daha çok bu çevrede bulunması dolayısıyla kitapların değerine satılma ihtimalinin bulunuşu, hem de ulema sınıfına mensup olanların burada düzenlenecek bir müzayedeye katılımlarının kolay olmasıydı. Devlet adamlarının kitaplarının da Sahafklar Çarşısı dışında bazen Bâbîâlî'de bazen de konaklarında¹⁵⁸ mezat edildiğini görüyoruz.

Devlet tarafından müsadere edilen eşya arasında bulunan kitapların müzayedesini ise Bâb-ı Hümayun,¹⁵⁹ Bâb-ı Defterî,¹⁶⁰ Bâbîâlî,¹⁶¹ Bezzazistan ve Fatih Camii avlusunda gerçekleştiriliyordu. Bu müzayedelere katılan kimseler arasında çok sayıda da sahafın yer aldığını görmekteyiz. Satışa sunulan koleksiyonun özelliği ve sahibinin mesleği dolayısıyla müzayede için farklı yerlerin de seçildiği görülmektedir. Mesela Mehmed Necib Efendi'nin kütüphanesindeki yabancı dilde

yazılmış kitaplar Bâbîâlî'de Tercüme Odası'nda müzayede edilmişti.¹⁶²

Sahafklar Çarşısı'ndaki müzayedeler genellikle salı günleri yapılmaktaydı. Ancak çeşitli gazete ilanlarından öğrendiğimize göre özel koleksiyonların satışı için salı dışında da gerektiğinde kitap müzayedesini yapılmaktaydı. Vakanüvis Ahmed Lütü Efendi'nin kitapları pazartesi ve salı,¹⁶³ Londra'da vefat eden Selim Faris Efendi'nin kitapları pazartesi ve perşembe,¹⁶⁴ Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin kitapları salı ve perşembe¹⁶⁵ ve Halit Molla'nın kitapları da pazar günü¹⁶⁶ satılmıştı. Koleksiyonun zenginliğine göre müzayedeler günlerce devam edebiliyordu. Sahafklar Çarşısı'ndaki müzayedelerde satılacak kitaplar, sahafklar şeyhinin/kethüdasının veya esnaftan birinin dükkânına getirilmekte ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra da tellallar vasıtasıyla satışa sunulmaktaydı.

1980'lerden sonra İstanbul'da kitap müzayedesini yeniden revaç bulur. Türkiye'deki ekonomik değişim ve gelişime paralel olarak özellikle Arap harfli yazma ve basmalara talip olan yeni bir müşteri tipi ortaya çıkmıştır. Bu tip alıcının dikkatini celp etmek için çoğu zaman görsel bakımından üzerinde çok çalışılmış müzayede katalogları hazırlanmakta ve müzayedeler kimi zaman lüks otellerde yapılmaktadır. Bu tarz kitap müzayedesinin öncülüğünü Librairie de Péra başlatmıştır. İlk müzayedesini yaptığı yıldan (1985) itibaren -kesintilere rağmen- yaptığı müzayede sayısının 72'ye ulaştığı son yaptığı müzayededen (17 Şubat 2012) anlaşılmaktadır.

Kitap müzayedesini yapma İstanbul sahafklar arasında hâlen devam etmekte olan bir etkinlik olmakla birlikte süreklilik arz edenlerin sayısının az olduğu dikkat çekmektedir. Vefatlar (mesela Alaettin Eser'in vefatı) ve başka sebeplerden dolayı yukarıda belirtilen Librairie de Péra gibi uzun edimli olmamaktadır. Ya da 183'üncüsü 21 Eylül 2013'te düzenlenen Pazar Mezatı'nda olduğu gibi sadece kitap değil efemera, belge, obje ve başka türden her çeşit malzemenin satılması söz konusudur.

154 P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 27.

155 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 744, s. 61a; nr. 748, s. 3b.

156 "Müteveffâ-yı mezbûrun İstanbul'da Vezneciler'de Sabuncu Hanı'nda odada mahfûz kütübü olup Bâb-ı Hazret-i Fetvâ-penâhî'de bey' olunan" (Şer'îye Sicilleri Arşivi, Beytülmal Kassamlığı, nr. 55, s. 22a); "Müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin bi'l-cümle kütübü Bâb-ı Fetvâ-penâhî'de Sadaret-i Rûm-ili mutasarıflarına mahsûs dâireye nakl ve bi'l-müzâyede bey' olunduğu" (Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1664, s. 59b, 68a; ayrıca bkz. Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1677, s. 7a; nr. 1715, s. 16a, 25a; nr. 1716, s. 16b, 25a; nr. 1784, s. 97; nr. 1800, s. 30a, 39b; nr. 1803, s. 47a; nr. 1808, s. 92a; nr. 1817, s. 19a; nr. 1833, s. 24a-b; nr. 1834, s. 18a.

157 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 737, s. 38b.

158 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1751, s. 49b; nr. 1888, s. 82b; nr. 1751, s. 61b.

159 BOA, DBŞM.MHF, nr. 12713, 12624, 13168; Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1216, s. 64b. "Bu bendeleri bundan evvel Bâb-ı Hümayun'da müzâyede olunan kitablardan Şeyh hattı olmak üzere bir *En'âm-ı Şerîf* altmış guruşa kulunuz üzerinde kalup" (BOA, D.BŞB, 1/46).

160 BOA, DBŞM.MHF, nr. 12646; Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1191, s. 36a; nr. 1274, s. 46a; nr. 1299, s. 80a.

161 TSMA, nr. D. 1021; BOA, DBŞM.MHF, nr.13293; BOA, DBŞM.ZMT, nr. 13978.

162 Şer'îye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye, nr. 1706, s. 94a.

163 *Sabah*, 20. 1. 1326 R[ebiülahir]/2 Nisan 1910, sy. 7374.

164 *Sabah*, 21. 11. 1326 R[ebiülahir]/3 Şubat 1911, sy. 7675.

165 *Sabah*, 14. 07. 1306 R[ebiülahir]/26 Eylül 1890, sy. 387.

166 *Sabah*, 25 Mart 1920, sy. 10 971.